

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Haderslev Amt.

En statistisk-topographisk Fremstilling

ved

J. Nissen.

Haderslev.

Troft hos Heinr. Seneberg.

1840.

Fortale.

Idet jeg herved lader denne lille Bog træde for Lyset, troer jeg at skyde baade dens Læsere og mig selv at henbise til de ældre og nyere Kilder, af hvilke jeg under sammes Udarbeidelse har benyttet mig. Disse ere: „Hantbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde von A. Niemann; Topographie von Dörfern; Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, 2tes Heft, von G. Hansen; Schleswig und Holstein, eine statistisch-geographisch-topographische Darstellung dieser Herzogthümer, von A. E. Gudme; Topographie des Herzogthums Schleswig von J. v. Schröder; den danske Atlas, Tom. VII, af E. Pontoppidan; Statistisk Udsigt over den danske Stat af Laarup; Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse af P. Rhode“ og „Beskrivelse over Lønningeleshu af N. Aagaard.“

Med Hensyn til nærværende Skrift selv være det mig tilladt at bemærke, at jeg ved den topographiske Bearbeidelse af Amtets vestre Deel maatte, mere end jeg selv onstede det, holde mig til sidstnævnte Beskrivelse over Lønningeleshu, da det deels manglede mig paa Bekendtskab med paalidelige Personer der i Egnen, og jeg deels af Mange blev henviist til Aagaards Bog som en saadan, der i sig Hensende kunde give mig al den Veiledning, jeg behøvede. De topographiske Efterretninger over Amtets østre Deel ere derimod samlede i de enkelte Sogne, og det er mig en hjer Pligt herved at aflægge de Mænd, som derved saa villigen rakte mig Haanden, min forbindtligste Taksigelse.

Antallet af Indbyggerne er angivet efter Folketællings-Listerne fra 1835, og Antallet af de valgberettigede og valgbare Beboere efter Valglisterne fra 1834. Det er derfor ogsaa en Selvsølge, at Indbyggere og Beboere i de Sogne, som have en blandet Jurisdiction, kun findes anførte for saavidt de høre under Haderslev Amt.

At sige mere om dette lille Skrift vilde være overflødig, da jeg er overbevist om, at det af Enhver, som indseer hvor væsentligt et saadant Arbejde er, vil blive betragtet med Overbærelse og Skaansomhed; her vil jeg derfor endnu blot tilføie det Løste, at en heldigere og mere øvet Pen snart maatte levere en mere omfattende og mindre mangelfuld Beskrivelse over Amtet end den, som de efterstaaende Blade frembyde.

Hjerndrup, i Marts 1840.

J. Nissen.

I n d h o l d.

	Side
1. Amtets Grændser	1.
2. Amtets Størrelse	1.
3. Amtets Inddeling	2.
4. Amtets naturlige Bestaafenhed, Jordbund og Ager- dyrking	4.
5. Indbyggernes Antal, Levemaade, Sæder og Sprog	11.
6. Blanding af forskjellige Districter i Amtet . . .	17.
7. Amtets borgerlige Forsatning	21.
8. Amtets kirkelige Forsatning	30.
9. Haderslev og Christiansfeld	35.
10. Kort Beskrivelse over de enkelte Sogne i hele Amtet:	
a. Haderslev Herred	56.
b. Lysstrup Herred	75.
c. Gram Herred	101.
d. Frøs Herred	122.
e. Kalslund Herred	130.
f. Norre Rangstrup Herred	137.
g. Hvidding Herred	145.

I. Amtets Grændser.

Haderslev Amt udgjør den nordligste Deel af Hertugdømmet Slesvig. Det grændser derfor mod Norden til Norrejylland, fra hvilken Provinds det adskilles deels ved Colbingfjord, og deels ved Colbingaae, Skodborgaae og Kongeaae, samt en ved Fæle betegnet Grændselinie. Mod Vesten grændser det til Vesterhavet eller Nordsoen, mod Sønden til Lygumkloster og Apenrade Amter, og mod Østen til Østersøen og lille Belt.

II. Amtets Størrelse.

Størrelsen af Haderslev Amt er, naar det i samme liggende adelige Gods, samt Ribe og hvad derunder henhører indenfor den angivne Nordgrændse medtages, imellem 37 og 38 Dv. Mil. *) Deraf er

6293 Demat (a 220 □ R.)	Marssland,
227957 Lønder (a 260 □ R.)	Geestagerland,
73472 Lønder — — —	Hebe og Flyvesand,
10575 Lønder — — —	Moje,
11145 Lønder — — —	Eng,
30841 Lønder — — —	Skov,
1449 Lønder — — —	Søe.

Amtets Længde fra Østen til Vesten udgjør omtrent 9, og dets Brede fra Norden til Sønden imellem 4 og 5 Mil.

*) Saaledes angives Størrelsen saavel i „Dörfers Topographie over Slesvig,“ som ogsaa i „Staatsbürgerl. Magazin.“ I sin statistiske Udsigt over den danske Stat ansætter Laarup, naar Gram og Ribe Andeel fradrages, samme til 36,3493 Geogr. Dv. Mil.

III. Amtets Inddeling.

Allerede i ældre Tider var Haderslev Amt deelt i tvende Dele: Barring = Sysfel, der indbefattede største Dele af det nuværende Haderslev Provstie, og Sønderjyllands = eller Plovsysfel, der, med noget forandrede Grændser, udgjorde den Deel af Amtet, som vi nu kalde Tørninglehn, og hvortil maaskee dengang Eskoborg Sogn og hele Gram Herred have hørt. At Amtet herester endnu har været adskilt i tvende forskjellige Dele, sees deraf, at Hans Blome 1592 nævnes som Amtmand til Haderslev og Dorning eller Tørnig. Først senere er Benævnelsen Tørninglehn, hvorunder nu forstaaes de Sogne, som i kirkelig Henseende høre under Bisoppen i Ribe, opkommen. — I vore Dage inddeles Amtet med Hensyn til Oppebørselen af Udgifter samt ogsaa i flere andre Henseender:

- 1) i den vestre Deel, der omtrent udgjør den Tørninglehnste Andeel og bestaaer af Frøs, Kalslund, Nørre = Rangstrup og Svibding Herreder, og
- 2) i den østre Deel, der indbefatter Tyrstrup, Haderslev og Gram Herreder.

Inddeelt i mindre Districter indeholder Haderslev Amt 7 Herreder, nemlig:

- 1) Haderslev Herred (forhen Hathørslebåret), hvortil høre: Gammel = Haderslev, Aastrup, Vonsbæk, Halk, Deesbye, Starup, Grarup, Vilstrup, Højtrup og Moltrup Sogne.
- 2) Tyrstrup Herred (forhen Thyarstruphåret), hvorunder henhøre: Tyrstrup, Hjerndrup, Aller, Taps, Heils, Veistrup, Bjert, Stenderup, Vons-

fylde, Dalbye, Eddis, Stepping, Frorup, Tjeldstrup og Bjerning Sogne.

- 3) Gram Herred (Gramhæret), der foruden Gram Sogn, som tildeels udgjør Godset Gram, bestaaer af Nustrup, Skrydstrup, Bittsted, Hammeløv, Maugstrup, Jægerup, Drenvad, Jels og Sommersted Sogne.
- 4) Frøs Herred, bestaaende af Østerlinnet, Fohl, Hygum, Rødding, Skrave og Stodborg Sogne.
- 5) Kalslund Herred, bestaaende af: Kalslund, Hjortlund, Vintrup, Hjerting og Farstrup Sogne.
- 6) Nørre-Rangstrup Herred, bestaaende af Befstoft, Tiislund, Agerstov, Tofslund og Brandrup Sogne.
- 7) Hvidding Herred, bestaaende af Arrild, Høirup, Spandet, Roager, Bodder, Skjærbæk, Brøns, Reisbye, Hvidding, Bester-Bedsted og Schm Sogne.

Desforuden hører endnu adskilligt Strøegods til Amtet, der indbefattes under Navnet Bollerølev Fogdie, og bestaaer

- a) af Strandelhjørn District, adspredt i flere Sogne i Apenrade Amt,
- b) Gjenner District, ligeledes adskilt liggende i Apenrade Amt og
- c) Bollerølev District, beliggende saavel i Apenrade som i Lønder Amter.

Hele Amtet statter til Haderslev af 800 Møve*) nemlig:

*) Dette Møvtal findes saavel i Rhodes Samlinger, som i Dörfers Topographie og i Aagaards Beskrivelse over Lörningehu. I Niemanns Handbuch der schlesw. hollst. Landeskunde er Angivelsen derimod noget forandret.

Haderslev Herred af	178 $\frac{3}{4}$
Tyrstrup Herred	215 $\frac{1}{2}$
Gram Herred	128
Fros og Kalslund Herreder	60
Norre-Rangstrup Herred	61
Hvidding Herred	120
Frigaarde og den forhenværende Slotsgrund	13 $\frac{3}{4}$
Strandelhjørn, Gjenner o. s. v.	23

800 Plove.

IV. Amtets naturlige Beskaffenhed, Jordbunden og Agerdyrkning.

Haderslev Amt danner Forbindelsen imellem det mere sydlige Slesvig og Nørrejylland, og det er derfor naturligt, at Jordbunden sammesteds er af en lignende Beskaffenhed, som i de mod Norden og Sønden liggende Districter. Da man nu ved, at der igjennem hele Halvoen strækker sig en Landryg, saa maa man ogsaa tænke sig denne her igjennem Amtet. Denne Landryg gaaer over Vittsted, hvor der fra Pothøi af dannes et høilændet Strog sønden for Haderslev Dam og Fjord, samt over Maugstrup, Frørup og videre mod Norden, og ved den deles Amtet i to ulige Dele, af hvilke den vestlige er den betydeligste og bredeste.

Den østlige Deel er høi næsten overalt; thi en Høibestrækning løber over Moltrup og ender sig i Jorget Hage, en anden gaaer over Hjernstrup og taber sig i Knuds Hoved. Høiest er Eggen imidlertid i Veistrup Sogn, hvor den saakaldte Grønninghoved- eller Skam-

lingsbanke hæver sig 720 Fod over Havfladen *). Ned mod det lille Belt sænker Egnen sig noget; dog er dette kun ubetydeligt. I Nærheden af Bandet er Bunden paa enkelte Steder noget sandet; men i det Hele taget bestaaer den af sort Muljord og frugtbringende Leer, der giver Korn og Græs i Overflodighed. Næsten overalt paa denne Side af Amtet finder man ogsaa Skove (Ege- og Bøgetræer imellem hverandre, dog langt flere af sidste end af første Slags), der vel i de fleste Sogne ikke ere udmærket store, naar de kongelige, som indenfor Amtets Grændser udgjøre rigelig 5000 Tdr. Land, fra- drages; men dog af den Bestaaffenhed, at de yde mange Beboere en Deel Brænde og Gavntommer baade til eget Brug og til Salg. I forrige Tider have Skovene imidlertid været betydeligt større. Grunden til deres Ddelæggelse maa søges deels i Skoveiernes Utsindighed eller trykkende Omstændigheder, og deels ogsaa i vor Tids forbedrede Aylsbrug. Af Eng Hayes paa Ost- kanten en Deel; men Høet, som avles der, er langt fra ikke tilstrækkeligt for den forøgede Dvægbesætning, og Jordbrugerne lægge derfor næsten overalt Bind paa Kloveravlen, der i Almindelighed er meget indbringende.

Landryggen, som findes vestlig for Amtets frugt- barest Jordstrækning, fremviser ingen eller kun ubety- delig Skov; men derimod desto mere Heide. Sand er næsten overalt Hovedbestanddelen af Jordens Overflade; dog er Sandbunden ikke overalt lige ufrugtbar, thi somme Steder, hvor der findes Sånd, som er baade hvid og grovkornet, kan Jorden, naar Underlaget ikke er

*) Niemann, Gliemann, Petersen o. fl. angive denne Høide- Prof. Schouw derimod kun 363 Fod.

upassende og den ellers behandles godt, baade med Gjødning og Bearbejdelse, give gode Frugter, især Rug.

Amtets vestlige Side er meest frugibar langs med Vesterhavet, hvor der findes gode Mærstenge. Jordbunden i disse bestaaer af Klæg, en meget fed Leer, der dog ikke strækker sig dybt i Jorden, men har et Lag Lørvejord og derefter Sand under sig. Denne Klægs Ansætning skeer efterhaanden, idet den ved Oversvømmelse og Flod fæster sig ved en paa Slikken vorende Plante, Dveller kaldet, der staaer sig godt, baade naar den overstykles og naar den er udsat for Lørhed. Et Klægslaget endelig saa tykt, at det ikke længere staaer under Vand ved den daglige Flod, saa visner denne Plante af sig selv og gjør Plads for nærende Græsarter. Mærkeligt er det imidlertid, at Mærstengene, der kun indtage en smal Strimmel, baade mod Vesten og Østen ere, saa at sige, indbegneede med Sand. Fra Mærstengene hæver sig Jordfladen jævnt imod Østen indtil den naaer Landryggen. Endstjondt denne Landryg er sandet, har den dog næsten overalt Leer og i de fleste Sogne Mergel. Af sidste Slags finder man mindst i de Egne, der grændse til Nordsoen. Baade Sand og Leer ere meget jernholdige, hvorfor de ogsaa tildeels have en rødagtig Farve. En Folge deraf er, at man paa flere Steder, ogsaa paa Gram, finder den saakaldte Ahl, der bestaaer i en tæt og haard Sandmasse, som er blandet med mange Jerndele. Overhovedet fattes det Vesteregnes Jorder paa Kalk, hvilket tilstrækkeligt kjendes baade paa Korn og Græs, som vore der. Paa Skov er næsten overalt Mangel, naar nogle Skove i Fros og Kalslund Herreder, ved Gram og Jels, samt Linnetflov, der frembyde et behageligt Skue i denne ellers saa nøgne Egn, undtages.

Nigeligere er denne Deel af Amtet forsynet med Moser. Anseelige ere de imellem Schm og Kalslund, og længere sonder paa Bjørnkjær- og Hvilbergmoser. Ogsaa i Nærheden af Hoirup findes betydelige Moser; det samme er Tilfældet imellem Tiislund og Skrydstrup. Amtets østre Deel kan i denne Henseende ikke maale sig med Vesteregnen; dog finder man ogsaa her Mosestrækninger, der ikke ere smaae, f. Ex. den store Svanemose ikke langt fra Oddis, og Abkjærmoose i Vittsted Sogn. I det Hele taget har man her forst i de senere Aar begyndt med at benytte Mosebunden paa en fordeelagtig Maade, og man vil nu, da næsten enhver Besidder, selv i de bedste Skovegne, stryger Torv, ikke let komme til at mangle Brænde.

Af stillestaaende Bænde gives i Amtet kun faa. De mærkeligste ere: 1) Hadersley Dam, vesten for Hadersley, $\frac{1}{2}$ Miil lang og paa enkelte Steder næsten $\frac{1}{4}$ Miil bred. 2) Bankel Dam østlig for Halk og 3) Hoptrup Dam, hvilke sidste begge have Aflob til det lille Belt. Mindre Søer, end de angivne, findes i Hammeley, Jels, Vittsted Sogne og paa flere andre Steder.

Da Landdryggen ligger langt nærmere ved Østersøen end ved Vesterhavet, saa følger deraf, at de flydende Bænde, som løbe mod Vesten, have et langt Lob, medens de, som løbe mod Østen og hvoraf Tapsaae, der falder i Heilsminde, er den betydeligste, snart finde et Udlob. Vestlig flydende Aaer ere:

- 1) Konge- eller Skodborgaae, som udspringer i Oddis Sogn og danner en naturlig Grændse mellem det Slesvigiske og Norvejyland. Efterat den har modtaget Veien Aa vedbliver den i vestlig

Retning, og strømmer i Nærheden af den jydsk Bye Bilslev ud i Havet.

- 2) Ripsaae eller Ribeaae, der fremkommer ved tvende Aaers Forening. Den nordligste af disse, der, ligesom Kongeaaen, fremvælder i Oddis Sogn, kaldes i Begyndelsen Jobisbæk; efterat den har optaget et Aflob fra Søerne ved Jels hedder den Gramaae og endelig Fladsaae. Under denne sidste Benævnelse forener den sig med den sydlige Aae, som udspringer i Lygum Sogn, og er bekendt under Navn af Rudebæk, Jardeaae, Arnumaae og Gjelsaae. Hver af disse tvende Aaer, der samlede danne Ripsaae, har et Lob af 6 Mil. Kort efter deres Forening have de en Brede af 5 til 700 Alen, der imidlertid taber sig ved Ribe til rigelig 40 Alen, men siden igjen tiltager saaledes, at Ripsaaen mod Udlobet i Nordsøen er imellem 2 og 300 Alen bred.

3) Reibyebæk og

4) Bronsaae ere begge ubetydelige.

Da Jordbunden, som i det Foregaaende er viist, er saa forskjellig, saa maa Driftsmaaden naturligviis være meget afvigende. De sædvanlige Kornarter, som avles ere: Hvede, Rug, Byg, Havre og Boghvede. Foruden disse lægge endnu ikke saa Gaardmænd Bind paa Raps-, Hor- og Kartoffelavl. Paa Distriktenes større Gaarde er Sædsfistet i Almindelighed saaledes: 1) Brak, 2) Rapsæd, hvortil gjødes, 3) Hvede eller Rug efter Jordbundens Beskaffenhed, 4) Byg, 5) Havre og 6) Havre med Kløver, hvorved rød og hvid sædvanlig blandes. Paa de mindre Gaarde, der ikke drives plan-

mæssigt — og af disse gives der mange — finder for det meste ingen Brakning Sted. Istedet derfor saaes: 1) Boghvede i Gronjerd, derefter følge: 2) Gjøderug, 3) Byg og 4) Havre med eller uden Klover, hvorpaa Marken, ligesom ved de større Gaarde, benyttes først til Høeavling og siden til Græsning. I Amtets vestlige Deel er Sædfølgen anderledes. Enten saaes 1) Boghvede, 2) Gjøderug og 3) Andenkjærbrug; eller ogsaa: 1) Boghvede, 2) Gjøderug, 3) Boghvede, 4) Rug let gjødet; eller paa bedre Jorder endelig: 1) Boghvede, 2) Gjøderug, 3) Byg, 4) Havre og 5) Rug med let Gjødning. I de vestligste Sogne, f. Ex. i Brøns, hvor de fede Mærstenge hjælpe paa Mødningen, bruger man som oftest: 1) Byg i Gronjerd, som ploies 3 til 4 Gange og gjødes, 2) Rug, 3) Byg, hvortil gjødes, 4) Rug, og derefter udlægges Ageren i fem Aar. Ved at behandle ringe Moser og Enger paa en hensigtsvarende Maade har mangen en Besidder, selv i de daarligste Egne, i senere Aar vidst at skabe sig Agerland, der ei allene leverer ham det Byg og den Havre, han til eget Brug behøver; men ogsaa, naar det hviler, giver ham godt Høe og Græs til hans Kreature.

Af Kreature holdes Heste, Stude, Køer, Faar og Sviin. I den østlige Deel af Amtet finder man især store og smukke Heste, der deels tillægges der og deels kjøbes fra Jylland og andre Steder for at græsses eller fodres fede og siden at sælges. Ogsaa Stude, hvoraf der ikke findes saa, skjøndt færre end tilforn, indføres enten fra Jylland, eller opfodes hjemme og sælges siden paa Markederne i Husum, Tjeboe og andre Steder. De største Køer seer man i de Sogne, som grændse til Vesterhavet, og disse have som oftest en rød Farve.

Efter dem følge Køerne paa Østkanten, der ogsaa sædvanligen ved de gode Græsgange, man der har, ere baade store og smukke, og endelig Køerne i Hebeegnene, der ere større og bedre, end man efter Egnens Bestaffenhed kunde vente. Af Faar holdes ikke mange selv der, hvor Bunden er magrest; kun paa enkelte store Gaarde finder man betydelige Flokke. Sviin holdes paa mindre Gaarde kun til Huusholdningsbrug, paa Meieriegaarde og Møller derimod fedes en Deel, der for det Meste slagtede sælges til Flensborg.

I det Hele taget, har Agerdyrkning og Landhuusholdning her i Egnen vundet meget siden i Begyndelsen af det 19 Aarhundrede, og det kan ikke nægtes, at de Fremskridt, som ere gjorte, tildeels maae tilskrives de fra Holsten og det sydlige Slesvig hidkomne og med en bedre Driftsmaade fortrolige Landmænd. Amtets Beboere have erkjendt det Fordeelagtige ved deres Fremgangsmaade og efterhaanden søgt at efterligne dem deri. Saaledes er Rapsæden bleven bekjendt, og saaledes er Kløveravlen og Jordernes Bemergling næsten overalt bleven indført. Ogsaa ved dem var det, man især lærte at indsee, at Køerne give et sikkrere og i Almindelighed rigeligere Udbytte end Studene. En Folge deraf blev, at der paa mangfoldige Gaarde, hvor der tilforn græssedes og fodredes Stude, nu findes ypperlige Meierier, hvorfra der aarligen sendes en betydelig Deel Smør til Hamborg. Ganske ere Studene imidlertid ikke affskaffede, og kunne heller ikke let blive det. Grunden dertil ligger især i den feilfulde Udskiftning af Jorderne, som har fundet Sted ved Marksfællesskabets Ophævelse, idet mangan en Bonde ofte eier Land, der ligger næsten en halv Miil borte fra hans Boepæl.

Til Agerdyrkningens og de derved hørende Haandteringeres Fremme blev i Aaret 1830 af en Deel driftige Landmænd i Amtet oprettet en Forening, hvis Medlemmer samles to Gange aarligt, for gjensidigen at meddele hinanden de i det oekonomiske Fag gjorte Erfaringer. Enhver, der hører til Selskabet, betaler et aarligt Bidrag af 2 Spec., hvorfør der anskaffes deels Bøger og Tidsskrifter handlende om Landvæsenet, og deels mindre bekjendte Agerdyrkningsredskaber og Maskiner*). Senere har denne Forening udstrakt sin Virksomhed til Hestevæsenets Forbedring, og til den Ende anskaffet en engelsk Guldblødsvingst, der kostede 1000 Spec.

Havedyrkningen er her som sædvanligt paa Landet. Smukke Haver ses kun ved enkelte Præstegaarde og betydelige Landbesiddelser. I de almindelige Bondehave, eller, som de her kaldes, Kaaugaarde, finder man de nødvendige Rjoffenurter, især Grønkaal, Kartofler og Gulerødder. Enkelte lægge ogsaa Vind paa Rummenavl, der er meget indbringende. Betydelige Frugthaver træffer man somme Steder i de Sogne, som ligge Østersøen nærmest, f. Ex. i Bønsbæk og Halk. I Vesteregnet derimod støder man kun hist og her paa et enkelt Frugttræ, da baade Vind og Jordbund ere dem imod.

V. Indbyggernes Antal, Leveaade, Sæder og Sprog.

Indbyggernes Antal i hele Amtet angaves i Aaret 1799 til 30,825 Mennesker, altsaa omtrent 963 paa

*) S. Statute für den am 21. Nov. 1830 zur Beförderung der Landwirthschaft im Amte Habersleben errichteten Verein.

hver Kvadrat-Miil*). Ved Folketællingen 1835 fandtes Antallet derimod at være 43,244 Personer**). Af disse levede i

Lyrstrup Herred	11,638
Haderslev Herred	8,197
Gram Herred	8,766
Hvidding Herred	5,510
Norre = Rangstrup Herred . . .	3,454
Fros Herred	3,757
Kalslund Herred	1,922

43,244 Personer.

Hvad Folket selv angaaer, da er det et godmodigt, retsindigt, flittigt og sparsomt Slags Mennesker, som boer her. Dette er naturligviis sagt i Almindelighed; thi at der ogsaa her, ligesom overalt, findes Personer, der gjøre en Undtagelse fra Reglen og have en modsat Tænkemaade, lader sig langt fra ikke nægte. I det Hele taget ere iøvrigt Indbyggerne mere sindige end hidfige og fremfusende, mere forsigtige end dristige og forvovne. I forrige Tider har man vel villet bestylde dem for, at de vare proecessyge; men denne Bestyldning troer jeg nu ikke mere, at man har nogen Grund til. Heller ikke finder man her mange af de slemme Vaner og Skjodesynder, som man paa somme Steder er saa hengiven til. Saaledes sværge og bandes her langt fra ikke saameget, som i flere af det egentlige Danmarks Provindser; Svir, Kortspil og Slagsmaal i Landsbyetroerne hore til Dagens Sjeldenheder, og Vdsagtighed og Utugt straffes her med almindelig Foragt.

*) S. Niemanns Handb. det schlesw. hollst. Landest. p. 5.

**) Lyna 1835 No. 39.

Beboernes Levemaade er, efter Amtets forskjellige naturlige Bestaaffenhed, meget afvigende. Jo bedre Egnen er, jo mere Overdaad og Vellevnet; jo ringere og skarper den er, jo mere Tarvelighed. Begge Dele vise sig især i Mad og Drikke, i Klædebragt, i Boligens Bestaaffenhed og i Kjøretøi. Sammenlignes især Beboerne paa Østkanten i de nævnte Henseender f. Ex. med en Deel af Nordjyderne, da er Forskjellen i Dine faldende, og disse staae næsten som Betlere ved Siden af hine. Men fordi man her spiser bedre end hist, saa kan man derfor dog ikke med Rette bestynde vor Dingivelse for, at den bestaaer af Røkkermunde og Fraadsere. Kun ved enkelte Feiligheder lever man, i Almindelighed taget, hoit, og der beværttes da med Steeg og Punsch o. s. v.; men til dagligt Brug tager man smukt tiltakke med Huusmandskost, hvis Ketter, der bestaae i Grød, Belling, Pandekage, Raal, Urter o. s. v., ere libet forskjellige enten man boer i Skovegnen eller paa Heden. De store Bryllupper, som tilforn vare brugelige overalt i Amtet, og varede i 3 til 4 Dage, ere nu næsten afstuffedede, og som oftest trakteres kun en halv Enees Personer om Eftermiddagen med Kaffe, Thee, Smørebrod eller Kage. Ved Barnebaab finder sædvanlig den samme Beværtning Sted for de indbudne Faddere. Dette er ogsaa Tilfældet ved Begravelser, hvortil vel en Deel indbydes for at ledsage Liget til Graven; men hvoraf kun saa, nemlig de Beslægtede og Naboerne, deeltage i Maaltidet, som gives bagefter.

Klædebragten var i gamle Dage, saalænge man ikke lod sig beherske af Moden, langt simplere i denne Egn, end den er i vore Tider. Dengang kom Bonden til Kjøbstad og Kirke i en Badmelskofte med Træstoe paa

Fødderne; men Træskoene ere næsten hos Enhver, som just ikke er Bøller, vegne for Stovler og Skoe, og Badmelskosten hos Mange bortbyttet mod en fin Frakke af Klæde. Fruentimmerne, der forhen klædte sig i hjemmegjorte Løier, især Hvergarn, eller som det her kaldes Løsfel, ville i denne Henseende nu ogsaa hotere op, og selv Tjenestepiger seer man ikke sjældent klædte i Kjoler af Sirts og Merinos. Skal Hvergarnet due noget til eget Brug, maa det hos Mange være vævet med Tvist eller stribes med Silke. Den samme Luxus, som kjendes i Klædebragten, viser sig som oftest ogsaa i Sjørettoiet; thi smukt og kostbart Hestetoi og saakaldte Stadsvogne med lakerede Stole ere ikke sjældne ogsaa hos den simplere Bønde i Amtets bedre Egne.

Bygningerne ere næsten overalt stærke, rummelige og tætte. Sædvanligen opføres de med Grundmuur, dog findes der heller ikke faa med Bindingsværk. En saakaldt heel Gaard bestaaer gjerne af fire Længder, hvoraf Baaningshuset udgjør den ene. Dette har, foruden Bryggers, Kjøkken, Spisestammer og Dagligstue, i Almindelighed ogsaa en Storstue, samt een eller flere mindre Stuer. Værelserne ere hos Mange malede, og pyntede med smukt og kostbart Boehave. — En slem Feil hos Bygningerne er den, at alle Huse, som høre til en Gaard, tidt ere sammenbygte, da en Ildbrand derved kan blive langt farligere og mere skadebringende, end dette, naar Længderne laae adskilte, vilde være Tilfældet. Jovrigt ere hverken Bygninger eller Boehave lige godt og smukt overalt. Det gaaer i Almindelighed dermed, som med Levemaade og Klædebragt: den magre Egn udmærker sig ved mere Lævelighed.

Allerede i det Foregaaende er sagt, at Amtets Be-

boere ere slittige og nærsomme, og Enhver, som kender noget til dem, vil sande dette med mig. Jorberne drives derfor næsten overalt med Flid, og mangen Bonde har desuden endnu søgt at aabne sig andre Erhvervsilder for at forøge sine Indtægter. Dette skeer paa ikke faa Steder, f. Ex. i Skrydstrup, Lidslund, Agerstov, Spandet, Hammelev, Fredsted, Øddis, Bonslyd, Heils o. s. v. ved Teglblænderier, der levere en Mængde baade røde og hvide Muursteen. Hist og her brændes tillige Kalk; paa Bestkysten af Skalksif og smaae Muslinger, der samles ved Havstranden; paa Østkanten sædvanlig af Kalksteen, der med Skibsleilighed erholdes fra Farøe og andre Steder. Hvor der findes rigelig Torvemose og Beliggenheden er ikke alt for langt fra Kjøbstaden bringe disse, især siden man har begyndt med at stryge Torv, Eierne et betydeligt Udbytte. Riggæ Moserne for langt borte til at man med Fordeel kan sælge Torvene, saa benyttes disse stundom, f. Ex. i Agerstov, Bestoft og andre Sogne deromkring, til Kul, der med Fordeel sælges til Smedene i Omegnen. Huusmændene forfærdige i Skovegnene allehaande Arbejder af Træ, saasom: Træstoe, Klodser, Skovle, Spadestæfte o. s. v.; hvor det fattes paa Material dertil, lægge de sig efter at snoe Tækkereeb, eller at spinde Reeb af Svine-, Heste- og Koehaar. Fruentimrene give i Stræbsomhed ikke Mandkjønnet noget efter. De spinde og væve meget, og flere Tusinde Alen Værræb, Badmel og Hvergarnstøi (Tøffel) forarbejdes her hvert Aar til Salg. Især bliver det sidste Slags meget søgt, og sælges til Lygumkloster, Flensborg, Kiel og endnu længere bortliggende Steder. I Besteramtet strikkes paa nogle Steder Troier, Stromper og Huer til Salg.

Her drives ogsaa Knipleriet, skjøndt ikke nær saa stærkt som forhen, da der fandtes en stor Mængde Piger og Koner, der Nar ud og Nar ind vare beskæftigede dermed.

En Næringsvei for mange er ogsaa Handelen, som ikke allene strækker sig til Heste, Hornqvæg og Sviin; men ogsaa til uldne Varer og Kniplinger. Kniplingshandelen er imidlertid nu kun ubetydelig, og ved Strompehandelen skaffe sig kun Enkelte, der sælge de i Jylland opkjøbte uldne Troier, Handsker og Stromper til Lydsferne, en aarlig Indtægt.

Hvad Beboernes Handsdannelse angaaer, da kan denne, i det Hele taget, sættes over Nordjydens, hvortil vist Grunden er, at Skolevæsenet i Hertugdømmet Slesvig i længere Tid har været hensigtsmæssigere organiseret end i Jylland. Folgen deraf er, at man i Almuestanden finder ikke saa tænksomme Hoveder, og lidt hører et klogt og vittigt Svar af en simpel Mands Mund.

Sproget, som tales her, er dansk, der, skjøndt det ikke afviger lidet fra Skriftsproget, dog er ligesaa forstaaeligt for Kjøbenhavneren, som det, der tales af Almuen i Fyen og Jylland. I de nordlige Sogne i Amtet nærmer Udtalen sig mere til den jydske, og i de sydlige Sogne mere til den almindelig slesvigiske Udtale. En mærkelig Forskjel findes Sted med Hensyn til Stedsordet „jeg“, der somme Steder udtrykkes ved **a** og paa andre Steder ved **æ**. Ogsaa enkelte tydske og halskydske Ord og Bendinger ere optagne imellem de danske, f. Ex. ven (wenn) naar, donneker (donnert) tordner, fader (fast) begriber, Harrest (Herbst) Efteraar, fail (fahl) nogen o: bar, sat (satt) mæt, vær (werde) bliver, ven æ vær (wenn ich werde) naar jeg bliver, o. fl. a.

Kirke- og Skolesproget er dansk overalt paa Landet; Ketsproget derimod i flere Henseender tydsk. I Pa-derølev Bye er Kirke- og Skolesproget tydsk; dog prædikes dansk i Hospitalskirken samt i Sct. Severin Kirke, hvortil en Deel af Byen er henlagt. Indvaanerne der tale deels tydsk og deels dansk. Efter en Oversigt, som med Hensyn til Sproget er meddeelt for kort Tid siden, tales i Almindelighed tydsk i 130, afværlende baade tydsk og dansk i 86, og næsten udelukkende dansk i 631 Familier*). Paa Christiansfeld tales for det meste tydsk, skjøndt en Deel af Beboerne ere indfødte Danste. For deres Skyld, som ikke forstaae det tydske, holdes Substjenesken stundom i det danske Sprog.

VI. Blanding af forskjellige Districter i Amtet.

Ligesom der efter det Foregaaende (III.) findes Districter, der høre til Amtet, men dog ligge udenfor sammes Grændser, ligesaa ligge ogsaa igjen andre Districter indenfor dets Grændser, der deels hverken i verdslige eller i kirkelige Sager, deels kun i een af disse Henseender henhøre under samme. For blot nogenlunde at ordne denne Blanding af Jurisdictioner, ville vi betragte den fra tre Sider, nemlig:

- 1) Blanding af slesvigsk og dansk Jurisdictioner i borgerlige Sager,
- 2) Blanding af slesvigsk og dansk Auctoriteter i kirkelige Sager, og
- 3) Blanding af forskjellige slesvigsk Districter imellem hverandre.

*) S. Lyna 1839, 4tes Stüd.

Hvad nu det første Slags Blanding, den nemlig af fløvigste og danske Jurisdictioner angaaer, da finde vi, naar vi blot kaste et Blik paa Kortet over Haderslev Amt, at det dermed har sin Rigtighed. Colbingaae og Skodborgaae samt Kongeaaen bleve hidtil betragtede og betragtes endnu som den naturlige Grændse imellem Nørrejylland og Hertugdømmet Slesvig; men indenfor denne Grændse ligger Meget, som ikke vedkommer os Slesvigere. Dette erfare vi allerede strax, saasnart vi fra Norden af komme over Colding Broe; thi en Deel af de til Colding Bye hørende Marker udstrække sig sonden for den betegnede Grændselinie. Det samme er Tilfældet med de fire sonden for Aaen liggende Sogne: Seest, Hjarup, Vandrup og Standerup. Vigeløes med Østerbyegaard paa 14 Tdr. Hartforn, der har hørt til Ddbis, men nu hører til Vandrup Sogn, og hvortil en Deel af Skodborg Bye kan henregnes. Videre mod Vesten finde vi en lignende Blanding. Jødted Bye og Halvdelen af Hillerup Bye henhøre til Sognet Vilslev, der ligger paa den nordlige Side af Kongeaaen. Ja, selv Kjøbstaden Ribe ligger — som Aagaard siger — som en Rigsstad i det gamle tydske Rige, med den Forskjel, at den istedet for Friheder har baade Told og Consumption. Det samme finder Sted med en Deel af de forhenværende lembeckste Besiddelser, som Dronning Margrethe i Aaret 1400 kjøbte af den lembeckste Familie og siden pantsatte til Bisfop Eskild i Ribe, samt med Ribe Domcapitels fløvigste Eiendomme, der nu ere henlagte under Niberhuus Birk. — Vigesom de egentlige danske Besiddelser strække sig indenfor den fløvigste Grændse (alts findes der 3800 Tdr. contribuabelt Hartforn i Hertugdømmet Slesvig, der svare Skatter deels til Ribe Amt:

siue, deels til Grevskabet Skaffeborg), saaledes findes der igjen enkelte til Haderslev Amt hørende Besiddelser indblandede mellem disse danske Districter. Saadanne ere f. Ex. Bastrup Bye, som soger Vandrup Kirke, men ellers i verdslige Anliggender horer under Haderslev Amt. Ligeledes staaer Skoutrupgaard i Seest Sogn og et Landboel sammesteds under Amtmanden i Haderslev, hvorimod et lille Sted i Skadved, Bjert Sogn, horer under det Danske. Rom eller Rømo e i Vesterhavet, hen horer, hvad den nordlige Deel med Toftum, Bolildemark, Tvisemark og Kongsmark angaaer, under Haderslev Amt; dog gives her heller ingen bestemt Grændse, da der, boende imellem Haderslevhuserne, ifke findes faa Personer, der ligge under Ribe og kaldes Capitels-tjenere.

Blandingen af slesvigiske og danske Auctoriteter i kirkelig Henseende er just ifke saa adspredt, som med Hensyn til den borgerlige Forfatning. Smidertid falder den ifke mindre, men man kan næsten sige mere i Dinene, idet 29 af Amtets Kirker, der kaldes de torningslehniske, staae under den danske Biskop i Ribe. Hentregner man endnu dertil de egentlige danske Sogne: Seest, Hjarup, Vandrup og Skanderup, samt de tvende Kirker i Ribe, saa ere 35 danske Sogne indenfor Amtets Grændser. Derimod indeholder Haderslev Provstie, der allene i enhyer Henseende kan hentregnes under det Slesvigiske, kun 33 Kirker under 24 Præster.

Blandingen af særskilte slesvigiske Districter og Besiddelser imellem hyerandre hidrører sandsynlig fra de gamle geistlige Stiftelser og verdslige Godser. I det Enkelte at anføre disse vilde være baade vanskeligt og vidtloftigt, og jeg vil derfor blot her pege hen paa nogle

af dem. De saakaldte Kantzautjeneres Eiendomme i Hvidding og Kalslund Herreder have deres Oprindelse fra Gaarden Vindevit i Flensborg Amt, der 1794 blev kjøbt af Kongen. Vollerølev, Gjenner og Strandehjørn Districter, der findes adspredte i flere Amter og Herreder, og allerede ere omtalte, ere maaffee fremkomne paa en lignende Maade. Dgsaa Muuspot og Goltbæk i Hellevad Sogn ere i ældre Tider blevne indlemmede i dette Amt; hvorimod saavel Gaarde som mindre Steder i Agerskov og flere Sogne indenfor Amtets Grændser nu henregnes til andre fædsvigste Amter.

Godserne Gram og Nybel, der ligge i Amtets vestre Deel, og hvortil et Areal af 20,636 Tdr. (a 260 Qv. R.), især i Gram og Fohl, men ogsaa adspredt i de tilgrændsende Sogne, horer, henregnes ikke til Amtet, men til det andet angler District af adelige Godser. De tilhøre for nærværende Tid Greven af Brockenhuus-Schack.

Dgsaa med Hensyn til Herredsgrændserne i selve Amtet finde Afvigelser Sted, idet Dele af et og samme Sogn kunne henhøre under flere Herreder. Saaledes horer noget af Højtrup Sogn under Gram, og noget under Haderslev Herred; noget af Bjerning Sogn under Haderslev og noget under Tyrstrup Herred. Det saakaldte Høirupper District, bestaaende især af Oddis-Bramdrup i Oddis Sogn og Høirup i Stepping Sogn, horer til Gram Herred, skjøndt begge de nævnte Sogne ligge i Tyrstrup Herred. Til samme Herred horer ogsaa Hjelstrup Sogn; men Sylberup, en Bye i dette Sogn, regnes til Haderslev Herred. Fredsted i Gammel-Haderslev Sogn, Haderslev Herred, staaer under Gram Herred; og en betydelig Deel af Simmersted Bye i Mængstrup Sogn under Tyrstrup Herred, endstjænt

Sognet selv hører under Gram Herred. Aarsagen til denne Sonderlemmelse af enkelte Sogne erkjendes imidlertid letteligen, naar man blot lægger Mærke til, at de fraskilte Dele, netop ere fraskilte ved en Aae eller Bæk, der fra Begyndelsen af er bleven betragtet som en naturlig Grændse for Herredet.

VII. Amtets borgerlige Forfatning.

Som Statsborgere maae Indvaanerne i Amtet naturligviis rette sig efter Landets Lov. Den her gjeldende Lov skulde vel egentlig være den af Valdemar Seier 1240 givne jydsk Lov; men denne er deels saa forældet, og deels saa ubsidet eller indskrænket ved senere Forordninger, Rescripter og andre Bestemmelser, at selv Advocaterne neppe vide hvor den kan bruges og ikke bruges. Rettergangs sproget er i Almindelighed det tydske, og dette medfører i flere Henseender Ubehageligheder for den danstalende Bonde, der enten slet ikke, eller dog kun tildeels forstaaer det. Forordninger og andre kongelige Befalinger og Bestemmelser derimod udstædes baade i det danske og tydske Sprog, og Ingen kan altsaa komme i Forlegenhed derved.

For hele Hertugdømmet, altsaa ogsaa for Haderslev Amt, ere de hoieste og hoieste Collegier følgende:

- 1) det slesv. holst. lauenborgske Cancellie,
- 2) Rentekammeret,
- 3) General Toldkammer- og Commerz-Collegiet,
- 4) General Postdirectionen.

Alle i Kjøbenhavn.

- 5) den slesv. holst. lauenborgske Overappellationsret i Kiel,
- 6) den slesv. holst. Regering paa Gottorf,

- 7) den fiesvigste Overret sammesteds og
8) det fiesvigste Overconsistorium ligeledes sammesteds.

I Amtet selv ere følgende Dyrigheds personer:

- 1) Amtmanden*), der i Civilsager har den første Undersøgelse og i visse Tilfælde den endelige Afgjorelse. Han er ogsaa, endskjondt vi her ingen Forligelses-Commissioner have, paa en Maade Fredsdommer for hele Amtet. Vilde Parterne ikke forliges for ham, da er hans Dom i deres Sag gyldig, hvis den ikke inden 6 Uger forlanges indstævnet for, eller af ham selv henvises til vedkommende Bærning. Politie-, Aftægts-, Fattig- samt en Deel andre Sager afgjores fuldkommen af Amtmanden, og i dem kan der ei appelleres, men vel suppliceres til hoiere Domstole. Paa en bestemt Dag i Ugen foretages saadanne civile Sager, og de stridende Partier have da tilligemed deres Advocater at give Mode.
- 2) Herredsfogden. Denne Dyrigheds person er Dommer i første Instanti. I de criminelle Sager forordner Loven imidlertid, at Dommen skal affiges af otte Sandemænd; men da disse sædvanligviis

*) Af Amtmand over Haderslev Amt vides følgende: 1) Peter Rankau, 1483. 2) Jesper Rankau, 3) Michel Heesen, 4) Hans Rankau, 5) Breide Rankau, 6) Siegfried Rankau, 7) Laurents Benfen, 8) Hans Blome, 9) Ewald v. Boven, 10) Geert Rankau, 11) Wulf v. Buchwald, 12) Georg v. Ahlesfeld, 13) Detlev Reventlau, 14) Kai v. Ahlesfeld, 15) Conrad, Greve af Reventlau, 16) Henning v. Reventlau, 17) Christian Detlev, Greve af Reventlau, 18) Conrad Detlev, Greve af Reventlau, 19) Carl Henrik v. Bierogge, 20) Joachim Christoph von der Lübe, 21) Matthias, Baron af Gylbenkrone, 22) Friedrich v. Klingenberg, 23) Christian Ludwig v. Stemann, 24) Johan Sigismund v. Mösting, 25) Kai Werner v. Ahlesfeld, 26) Friedrich Heinrich Christian Johannsen.

bedre kjende Ploven end Loven, saa bliver Herredsfogden ogsaa her den, der slaaer Hovedet paa Sømmet. Desuden staaer det Herredets Beboere frit i Sager, hvor det Dmtvistede ei overstiger Værdien af 10 Rigsd. Cour., at henvende sig saavel til Herredsfogden, som til Amtshuset. Som Overformynder og Skisteforvalter har Herredsfogden endnu en vigtig Post; ogsaa er han Auctionsdirecteur og maa tilligemed Ridefoged og Ting skriver udfærdige og underskrive Kjøbe = Overlæbelses = og andre Contracter.

- 3) Ting skriveren. Denne har Herredets Skyld og Pante = Protokoller, som han fører, i Forvaring, og skriver desuden Contracter, hvortil Udkaftet sædvanlig leveres ham af vedkommende Parter, samt Obligationer; fører Protocollen paa Tinget, ved Auctioner o. s. v.
- 4) Amtsforsalteren (een for Amtets østre og een for den vestre Deel), der oppebærer en Deel af de kongelige Skatter.
- 5) Ridefogden, som ogsaa har flere Skatter at indkassere, er Vægdforstander, og har med Landudskiftning og andre lignende Ting at gjøre.
- 6) Huusfogden, der fører Opsyn over Veivæsenet, har Medopsyn over de kongelige Skove og Moser, samt udskriver Vgter.

Til Amtets Dyrigheds personer kunne ogsaa endnu henregnes:

- 7) Branddirecteuren, der har hele Brandvæsenet under sig, og
- 8) Amtets Physikus, der fører Medicinalopsynet saavel over Staden Haderslev, som over hele Amtet.

Mænd, der under Dyrighedens Tilsyn have med de særskilte Sognes Anliggender at gjøre, ere:

- 1) Sognefogderne, der skulle
 - a) vaage over offentlig Rolighed og Sikkerhed, foretage Randsfagning efter stjaalne Sager, arrestere Forbrydere og aflevere saavel dem som ogsaa paa-lose Folk til Amtshuset;
 - b) bekjendtgjøre og fuldføre Dyrighedens Anordninger, anmelde Overtrædelser af samme og forkynde Stevninger i offentlige Anliggender;
 - c) have Opsyn med Veie, Broer o. s. v. i deres Sogne og være nærværende ved Veisynet;
 - d) tilsiige de af Huusfogden udskrevne Egter, hvorover de have at holde Fortegnelse, samt fore Opsyn over Beboernes Tjenester og Hovarbejder ved herstabelige Bygninger og Møller, og ordre til Sklapjagter;
 - e) anmelde alle ulovlige Afhændelser og Pantfættelser af Fæstejorder, og paa Almandstinget angive de Forandringer, som i deres District ere foregaaede med Fæstebesiddelser;
 - f) i Forening med Helligdagsfogden modtage Extra-skatten og aflevere den paa Amtstuen, samt indkassere flere andre smaae Afgifter;
 - g) hvor den nye Skyldsætning ikke finder Sted i Forbindelse med Skatlæggerne fordele de Afgifter og Byrder, der udskrives efter Plovstal, saasom Magasinforn, Fourage-Leverancer o. s. v.
 - h) Som Fuldmægtige handle de, da her ingen særegne Amts- eller Herredsrepræsentanter gives, i paa-kommende Tilfælde paa Amtets- eller Herredets Begne *).

*) S. Dannevirke 1838 No. 21.

- 2) Helligdagsfogderne, der gaae Sognefogderne tilhaande ved Opretholdelse af Kolligbed og Orden, og, som for er sagt, med dem indkassere Extra-
statten.
- 3) Lægdsmandene, der have med Sessionsvæsenet at gjøre.
- 4) Skatlæggerne, der ere Sognefogderne behjælpe-
lige ved Fordelinger over Afgifter og andre Tyngher.
- 5) De saakaldte Tolvmænd (Ottemænd eller
Sermænd efter Sognenes forskjellige Storrelser),
der i Forening med Præsten især have at ordne
Communernes Fattigvæsen.
- 6) Kirkeværgerne, der under Kirkevisitatorernes
og Præstens Tilsyn bør forge for Kirkerens Bed-
ligholdelse og modtage hvad der i Korn eller Penge
tilkommer den.
- 7) Skoleforstanderne, der ligeledes under Amt-
mandens, Provstens og Præstens Tilsyn have at
varetage Skolernes og Skolelærernes Tarv.
- 8) Mandvænerne*).

Dertil kommer endnu:

- 9) Sandmændene, hvis Virksomhed imidlertid
strækker sig udenfor det Sogn, hvor de boe, og som
under Herredsfogdens Tilsyn have med Burderinger,
Taxeringer, Skifteforretninger, Auctioner o. s. v. at
gjøre, samt ere nærværende ved Criminalforhøret.

Med Hensyn til Ständerforsamlingen i Slesvig er
Amtet, med Udelffelse af Haderslev og Christiansfeld,
deelt i 3 Valgdistricter og sender 3 Deputerede.

*) Mandvæner, der imellemstunder maae være tilstede paa
Tinget, udenavnes afværende i de til et Herred hørende Sogne.
Hvad deres Forretning er, kan jeg ikke angive.

I Henseende til Rekruteringsvæsenet horer det til første Landkrigscommissariats = District. Søefolk stilles af Skjærbæk, Brons, Reisbye, Hvidding og Vester-Vedsted Sogne.

Skatter og Afgifter; som Amtets Bøssere have at svare, betales enten paa Amtstuen og hos Ridesfogden, eller indsamles, naar de ere Communalafgifter, af Sognefogden og Sogneforstanderne.

De sædvanlige Skatter, som flyde i den kongelige Kasse ere:

- 1) Den saakaldte Contribution.
- 2) Landgilde (Herrengelder).
- 3) Magazinkorn og Fourage, som deels præsteres i Korn, Hø og Straae, deels i Penge.
- 4) Skat af Besiddelse, Nytte og Brug, hvortil ogsaa Huusskatten (Haussteuer) kan henføres, der paa Landet kun betales af Fabrikbygninger, Værtshuse og Møller.
- 5) Høvarbeids- og Straaepenge.
- 6) Rigsbankhæftelsen, for saavidt denne ikke allerede er afdraget.
- 7) Extraskat (Kopfssteuer).
- 8) Forbedelsespeng (Schutzgeld).
Hvortil komme endnu:
- 9) Collateralstyr, nemlig 4 pCt., den betales naar Arv gaaer over paa en Sidelinie.
- 10) Procentstyr, som betales naar Immobiler, Capitaler o. s. v. ved Handel eller Gavebreve gaac over til en anden Besidder.
- 11) Rangstyr.
- 12) Gage- og Accidentieskat.
- 13) Afgifter, som udredes for Næringsdrift og visse borgerlige Rettigheder.

Disse Skatter ere tildeels forbeholdte af vedkommende Dydeborselsbedsmand for den Enkelte; men tildeels ogsaa kun sogneviis, og Sognefogden har da i Forening med Skatlæggerne at repartere Afgiften over de Bidragspligtige. Dette skeer paa somme Steder efter Møltal, paa andre efter Maanedsskat, og der, hvor den nye Sætning*) er indført, efter boniterede Lønder.

Foruden disse anførte Skatter og Afgifter samt Brandpengene, der udredes efter Bygningernes Forsikringssum og Amtsrepartitionspengene, hvile endnu en Deel Commune-Afgifter og Byrder paa de enkelte Sogne. Til disse kunne især henføres:

- a) Det, som udkræves til de Fattiges Forsørgelse. Antallet af disse er i de fleste Sogne ikke ubetydeligt, hvorfor man ogsaa paa ikke faa Steder finder Fattighuse opførte i Byerne. Den Understøttelse, som ydes af Communen eller Sognet, bestaaer deels i Pengebidrag, deels i Naturalier saasom Korn, Brænde o. s. v. Unskeligt var det vist, at der her, ligesom paa andre Steder, ogsaa paa Landet bleve Arbeidshuse oprettede, hvor den Fattige, som nu enten af Mangel paa Arbeide eller af Lust til Lediggang ingen Bestjæftigelse har, paa en hensigtsvarende Maade kunde sysselsættes.
- b) Det, som ydes til Kirke, Præst, Degn og Skolelærer.
- c) Det, som ydes til Huusfoged, Sognefoged, Sognebud og Jordemoder, og endelig
- d) baade Veiforbedringer og Vægte.

*) 1785 blev den saakaldte nye Sætning efter boniterede Lønder besluttet; men indtil 1789 blev den kun udført i 16 af Amtets Sogne og siden denne Tid er Intet mere skeet i denne Henseende.

For at give en tydeligere Fremstilling over disse Communal-Afgifter og Lyngder, vil jeg her anføre disse saaledes som de forrige Aar ere beregnede for et af Amtets mindste Sogne, der kun tæller 6½ Plove.

A. Communeafgifter:

Sognefogdens Lon	45 Rbd. 24 bf.
Skolelærereus Lon	48 — „ =
Sognebudets Lon	6 — 38 =
Til Jordmoderen	5 — 38 =
Offer til Præsten samt Gaase- og Ildstøpning	84 — „ =
Dito til Degnen	32 — „ =
Understyttelse til Fattige	194 — „ =
	<hr/>
	415 Rbd. 4 bf.

B. Communebyrder efter deres Værdie:

Konge-, Kirke- og Præstetiende . . .	366 Rbd. „ bf.
Brød til Præsten	15 — 64 =
Korn, Brød og andre Naturalier til Degn og Skolelærer	68 — „ =
Reparation ved Præstegaarden . . .	2 — „ =
Reparation ved Degnebolig og Skole .	8 — „ =
For Skolelandets Bearbejdelse . . .	18 — „ =
Brænde til Skolen	25 — „ =
Forbedringer ved Landeveiene	72 — „ =
Dito ved Byeveiene samt 15 Steenkister	256 — „ =
Korn til Huusfogden	4 — „ =
Konge-, Sogne- og Fattiggælder . . .	40 — „ =
Haandarbejde ved Skolelandet . . .	7 — 40 =
	<hr/>
	882 Rbd. 8 bf.

Dertil 415 — 4

Summa 1297 Rbd. 12 bf.

Landbesiddelserne i Amtet bestaae deels af saakaldte
 Frigaarde, der i vore Dage næsten kun have ubetydelige
 eller slet ingen Friheder tilbage, og deels af Eiendoms-
 og Fæstegaarde. Dette sidste Slags hidskrifer sig sand-
 synligen især fra det syttende Aarhundrede, da den nord-
 lige Deel af Hertugdømmet Slesvig næsten ganske blev
 ødelagt deels ved Krigen med de Svenske, og deels ved
 Hungernød og smitsom Sygdom. Efter Aagaards Be-
 skrivelse vare saaledes i Gram Sogn 1659 kun 4 Hæde-
 par i Live, og i Ugerstov Sogn laae fra 1658 til 1660
 tre hele, ti halve og fire Fjerdepartsgaarde samt flere
 Landboelssteder øde og ubeboede. Slige ubeboede Steder
 var det derfor, der ved tvende Forordninger fra 1663 og
 1664 bleve gjorte til Fæstegods. Mod Slutningen af
 det forrige Aarhundrede bleve Fæstebesiddelserne i de
 Sogne, der dengang fik en ny Sætning, forvandlede til
 Eiendom. Senere ere endnu en Deel Fæstegaarde sogte
 til Eiendom, og dette vil vist efterhaanden skee med flere.
 Hvad der især giver Aaledning dertil, er den ved Fæste-
 gaarde brugelige Arvedeling. Den ældste Søn paa en
 saadan Gaard er nemlig særdeles begunstiget forud for
 de andre Børn; thi han tager alt Lænderiet forud, me-
 dens kun Bygningerne, som han beholder efter Taxation,
 samt Besætning, Boehave og rede Penge kommer de
 yngre Sødskende tilgode. Ingen Fæstebesidder kan paa
 Grund deraf skifte ligeligen imellem sine Børn, isald han
 ikke endnu for sin Død sælger sin Gaard og bestemmer
 hvad ethvert af dem skal have. Ved Eiendomsgaarde
 derimod finder ingen sliq Indskrænkning Sted; men Fa-
 deren kan frit bestemme hvilken af hans Sønner, der skal
 overtage Gaarden efter ham. Kun i Mangel af en saa-

den Bestemmelse har den ældste Søn Forret for de andre Sødskende.

I Sammenligning med det tilgrændsende Norrejylland kunne Amtets Beboere glæde sig ved adskillige Friheder, som man paa den anden Side af Aaen savner. Dette er f. Ex. Tilfældet dermed, at der i Haderslev ingen Accise erlægges, og at man altsaa ikke anholdes af Portbetjente naar man kjører ind i Byen. Imidlertid er man heller ikke her fri for Tvang; thi deels er man, naar man skal have sit Korn malet, sædvanligt bunden til en bestemt Mølle; deels maa man paa Landet, naar man trænger til Haandværksfolk, ifald man ellers ikke vil lade sit Arbejde gjøre i Kjøbstaden, henvende sig til visse Personer i Sognet, der have udelukkende Ret til at drive et Haandværk og ofte drive det stumpermæssigt nok.

Jagten i Amtet tilhører Kongen og staaer derfor under Forst- og Jagtbetjentens Opsyn; dog har man i den sidste Tid begyndt med at forpagte mindre Districter bort til Jagtelkere, som betale aarligen deraf. Forst- og Jagtforordningen, der her er gjeldende, hidskrives sig fra 1784.

VIII. Amtets kirkelige Forfatning.

I kirkelig Henseende inndeles Amtet, som i det Foregaaende allerede er bemærket, i Torningelehn og Haderslev Provstie. Det første, der staaer under Bistoppen i Ribe, tæller 29 Sogne, nemlig: i Gram Herred 3 (Gram, Nustrup og Skrydstrup), i Hvidding Herred 11, i Frøs og Kalslund Herreder 10 og i Norre-Kangstrup Herred 5 Kirker. Det øvrige af Amtet, nemlig i Gram Herred 7, i Haderslev Herred 11, i Tyrstrup Herred 14

og i Fros Herred 1 (Skodborg) Kirke, hører under Haderslev Provstie.

Da paa flere Steder 2 Kirker staae i Forbindelse med hinanden, saa har Amtet ikke saa mange Præster, som der findes Kirker i samme. Ved de 29 toringlehnste Kirker findes saaledes kun 25, og ved de 33 Kirker, som staae under Haderslev, kun 24 Præster. Disse kaldes i hele Amtet, med Undtagelse af Gram og Fohl, hvor Kirkenes Patron har Skaldsrettighed, umiddelbart af Kongen. Deres Indtægter bestaae deels i Benyttelse af de til Præstegaardene hørende Lænderier, deels og især i Korn- og Dvægtiende, Borsmør, Borost, Borbrød, Gjøds, Æg (Smaaredsel) samt Offer og Accidentstier.

Af Korn yder Landmanden ikke her den tiende, men den femtende Kjers. Deraf tilfalder den halve Deel Præsten, og den anden halve Deel deles lige imellem Kongen og Kirken. Sædvanligt aecorderer Præsten med vedkommende Jdere enten om Penge eller recentt Korn; dog staaer det ham ogsaa frit, at lade sig Kjerven bringe fra Marken. Dvægtienden, hvoraf Præst og Kirke sædvanligviis faae hver Halvparten, ydes i forskjellige Sogne meget forskjelligt. For Følge og Skalde betaales for det meste kun en Ubetydelighed i Penge, medens Lam og Gribe som oftest leveres i Natura. Næsbye Sogn giver slet ingen Dvægtiende.

Hoitidsofferet, der (naar Brons, hvor der kun offres een Gang i Aaret, undtages) modtages af Præsterne i Kirken paa de tre hoieste Festsdage, er fastsat til fire Skilling af hver Communicant. Deraf faaer Præsten de tre og Degnen den ene Skilling. Desuden nyder Præsten endnu, naar han første Gang tiltræder sit Embede eller

siden forflyttes et extraordinairt Offer, der kaldes Offer til Præsteskjolen.

Kirkeregnskaberne revideres i Haderslev Provstie af Amtmand og Provst, i 18 af de torninglehnste Sogne af Biskoppen i Ribe, i 9 Sogne af Amtmanden og Provsten over Fros og Kalslund Herreder, og i Gram og Fohl Sogne vedkommer Kirkeregnskabet kun Eieren af Gram.

I Almindelighed ere Kirkerne i hele Amtet godt vedligeholdte. Til deres Vedligeholdelse tjener Tienden, der overalt i Haderslev Provstie modtages af Kirkeværgerne og siden efter en af Kirkevisitatorerne bestemt Priis beregnes Kirken tilgode*). I det Torninglehnste derimod accorderes sædvanligt med vedkommende Menigheder for visse Aar, og Tiendeyderne beholde da selv Kornet og betale det med Penge. Kongetienden er, med Undtagelse af Gammel-Haderslev Sogn, hvor den er tillagt Præsten, i Haderslev Provstie skjenket til Kirkerne; men i det Torninglehnste flyder den, naar Skrydstrup undtages, hvor Præsten ligeledes nyder samme, i den kongelige Kasse**). De Indtægter, som Kirkerne have foruden Korn- og Dvægtienden ere for det meste ubetydelige og i de enkelte Sogne forskjellige. Til disse henhøre f. Ex. Koepenge, der i hvert Sogn blot udgjøre nogle faa Skillinger, samt den saakaldte Jordskyld, der udredes af Jorder, som i de katolske Læder ere skjenkede enten til Kirker og Præster eller til Kirker allene; men

*) Allerede i længere Tid har man i Haderslev Provstie hellere villet betale Tienden med Penge, og der er derfor sidste Aar af Regjeringen nedsat en Commission for paa en hensigtsvarende Maade at arangere Tingene imellem Kirke, Præst og Tiendeydere.

***) S. Schleswig und Holstein von Gudme, 1ster Theil pag. 339.

hyoraf de Beboere, som nu benytte dem, kun hidtil have svaret en Smaating.

Foruden de Pengesummer, som Kirkerne's Vedligeholdelse udkræver, have Kirkerne endnu andre faste aarlige Udgifter, saasom: til Brød og Viin, til Superintendent (Biskop), Provst, Kirkeskriver og Kirkecasserer, for Visitationsmaaltidet, for Kirkens og Altertoiets Reenholdelse, til Skolelærer = Bibliotheket og i Haderslev Provstie til Lærerne ved Latinskolen. Af 17 Kirker i Lønningeahn og 27 i det Haderslevske sammenskydes desuden hvert Aar 132 Rigsd. 16 Skilling til Understøttelse for fattige, men flittige Studerende.

Degne = eller Kirkesangerembederne ere næsten overalt i hele Amtet forenede med Skolelærerembederne. Kun enkelte Degne have derfor ikke noget med Skolen at gjøre; derimod ere Degneindkomsterne paa nogle Steder i det Lønningeahnste deelte imellem Skolelærerne i en Menighed, der afværlende have at forrette Tjenesten i Kirken. Degneindkomsterne bestaae sædvanligt i Korn (somme Steder Brød istedet derfor), Smør, Ost, Offer og Accidentier og paa enkelte Steder af nogle Lænderier, der høre til Tjenesten. Til Skolerne høre overalt nogle Lænderier, som i det Haderslevske frit dyrkes og indfredes af Skoleinteressenterne; en bestemt aarlig Skolelon, samt visse Læs Brænde og visse Lønder Korn af forskjelligt Elags. Skolebygningerne ere i den senere Tid enten betydeligt forbedrede eller ogsaa nye opførte, og Skolerne derved paa de fleste Steder blevne baade rummeligere og bedre indrettede. Indkomsterne for Skolelærerne i Haderslev Provstie findes iøvrigt noiaagtigen angivne i det rectificerede Regulativ af 25 Juni 1830.

Mærkelig er især Besættelsen af Degne- og Skolelærerembederne under det Tørninglehnske, da Biskoppen i Ribe har Ret til at beskikke Degnene, hvorimod Amtmanden i Haderslev udnævner samtlige Skolelærere. Aarsagen til denne dobbelte Besættelsesmaade, der let kan hidføre Uoverensstemmelser, naar een Person skal forestaae begge Embede, hidrører sandsynligviis derfra, at Kirkesangen i en Deel af de tørninglehnske Kirker i gamle Dage er bleven forrettet af Disciple fra Ribe Skole. I vore Tider tilkommer Opsynet over Skolevæsenet der Amtmanden tillige med Amtsprovsten, saaledes at den første besørger Skolernes Regulering og Lærernes Beskikkelse, medens Læremethoden er den sidste Sag. I Haderslev Provstie staae Degne og Skolelærere ligeledes under Amtmandens og Provstens Opsyn og udnævnes af dem begge. Kun i det Tilfælde, at der finder en Meningsforskjellighed Sted, træder Stedets Præst, hvor Degnen eller Skolelæreren herefter skal virke, til, og hans Stemme gjør da Udslaget. I Kirke og Skole visiterer Generalsuperintendenten hvert tredje og Provsten hvert Aar. I det Tørninglehnske holdes Visitats af Biskop og Amtsprovst.

Haderslev Provstie staaer i Kirkesager under det slesvig = holsten = lauenborgske Cancellie i Kjobenhavn, Overappellationsretten i Kiel, den slesvig = holstenste Regjering og Overconsistoriet paa Gottorf. Underconsistoriet dannes af Amtmanden, Provsten og tvende Præster. Det Tørninglehnske derimod staaer i de fleste Henseender under det danske Cancellie i Kjobenhavn og Biskoppen i Ribe. Jeg siger her i de fleste Henseender; i alle kan man ikke sige; thi Liendevæsenet, Kirkerne's økonomiske Forfatning, Geistlighedens Indtægter, visse Kirke-

stikke o. s. v. ere her anderledes end i det egentlige Danmark. Denne Afsvigelse i et og samme Amts kirkelige Forfatning har i den suundne Tid givet Anledning til ikke faa Misforstaaelser og Misfarelser. For at hæve og bortfjerne disse ere efterhaanden flere Forordninger, blandt hvilke et 1727 udkommen Rescript*) især fortjener Opmærksomhed, givne; men desuagtet er man endnu ikke kommen paa det Nene med denne Sag.

IX. Haderslev og Christiansfeld.

A. Haderslev.

Haderslev (Hadersleben) er den nordligste Kjøbstad i Hertugdømmet Slesvig. Den ligger smukt ved Enden af en Havbugt, der fra lille Belt strækker sig $1\frac{3}{4}$ Mil ind i Landet og ved en smal Strøm staaer i Forbindelse med Haderslev Dam.

Byen inddeles i Gammel-Haderslev, som udgjør den nordvestlige Deel, og i Nye-Haderslev. Efter Navnet at domme, har den første af disse været længere til end den sidste. Den forhen saakaldte Slotsgrund, der fik sin Oprindelse derved, at Hertug Hans, efterat Slottet Hansborg var odelagt ved Svenskerne, forærede Grunden, hvorpaa det havde staaet og nogle flere Lænderier til sine Betjente, for at de kunde nedsatte sig der, var tilforn ikke noie forbunden med den egentlige By. Først den 1 Januar 1831 fandt den nuværende Forening Sted, og begge have fra den Tid af lige Rettigheder og bære lige Byrder.

*) Dette Rescript findes aftrykt i Aagaards Beskrivelse over Lærningsskolen pag. 250.

Staden skal være bygget af den sonderjydske Konge Hather og efter ham bære sit Navn. Da det imidlertid ikke lader sig bestemme om der nogensinde har levet en Kong Hather, saa er Byens Oprindelse ved ham kun en Gissning, man ikke kan fæste Tid til. De første Efterretninger om Byen, som man med Grund kan bygge paa, hidskrives sig fra 1227, da Dominicaner=Munkene nedsatte sig der og opførte et Kloster. Dem fulgte Franziscaner=Munkene 1232. Dengang var Byen vist endnu været et ubetydeligt Sted, men er fra denne Tid af efterhaanden bleven mere udvidet. I den indbyrdes Krig, som førtes mellem Kong Erik og Hertug Abel blev den af de kongelige Krigsfolk næsten ganske afbrændt. Denne Udelæggelse var maaskee fundet Sted 1247; og allerede 1271 blev den, under Stridighederne mellem Kong Erik Ploypning og de forenede Slesvig=holsstenske Fyrster, igjen hjemsogt af Krigens Rædsler og indtagen. Aar 1292 erholdt Haderslev sine Privilegier og Rettigheder af Hertug Baldemar den IV., og af dem fremlyser, at det allerede den Gang har været en temmelig anseelig Bye, hvori Handel og Skibsfart havde gjort Fremgang. 1351 blev den indtaget af den holsstenske Hertug Nicolai, som beleirede Lønning Slot; og 1422 maatte Haderslev atter udrede en Brandskat til de Danske, som nu laae for det samme Slot. Ved Alt dette maa Byen imidlertid have hævet sig meget; thi at den har været en af Hertugdømmets meest betydelige Kjøbstæder sees af den 1543 forfattede Landsmatrikel, hvori den er ansat til 200 Plove, medens Slesvig kun staaer for 120. Ogsaa omtales Haderslev af flere Skribenter i det sextende Aarhundrede paa en fordeelagtig Maade; især roses Havnen baade som sikker og skikket til at optage mange Skibe.

Dog i det syttende Aarhundrede, i Særdeleshed efter en stor Ildbrand 1627, begyndte Haderslev atter at dale fra den Hoide, som den havde opnaaet. Den forrige Velstand formindskedes efterhaanden, og selv Havnen kom i Forsald, og var herefter kun istand til at modtage smaae Skibe, der maatte ankre et godt Stykke uden for Byen. Siden 1629 skattede Haderslev derfor snart af 25 og snart af 50 Plove. Rigtignok blev Plovtallet 1613 igjen forhoiet til 100; men denne Ansætning er herefter ikke traadt i Kraft, og det er hidtil bleven ved 50 Plove. Endnu andre ugunstige Omstændigheder traadde senere Byens Opkomst hindrende i Veien. Saaledes blev den 1644 haardt medtaget af de Svenske, og 1759 blev den hjemsogt af en skræffelig Brand, der lagde 189 Gaarde og Huse i Aske. Disse stode imidlertid snart frem igjen af Ruinerne; men den fordums Velstand vendte ikke dermed tilbage igjen. Dertil kom endnu at Haandværksmændene i Haderslev tabte en Deel af den Næring, de hidtil havde havt, da Christiansfeld 1773 blev anlagt i Nærheden. Forst hen i det nittende Aarhundrede har Haderslev igjen begyndt at hæve sig, og det i den sidste Tid med en i sine faldende Hurtighed. I de senere Aar er den ene store Bygning fremstaaet efter den anden, og Byen har derved vundet ei allene i Størrelse, men tillige i Anseelse og Skonhed. Havnen er siden 1830 ogsaa bleven meget forbedret, og temmelig anseelige Skibe kunne nu lodse ved den ostn for Byen anlagte Skibbroe.

Det haderslevske Vaaben er en hoi Broe, som hviler paa tre hvalvede Buer, og sandsynlig hentyder paa Sønder-, Norre- og Bispebroe. Af disse er imidlertid nu kun den forstnævnte over Strømmen, det

forbinder Haderslev Dam med Fjorden, af nogen Betydning.

Efter de Efterretninger, som man har fra forrige Tider, har Byen engang været betydeligt større end den nu er. Saaledes har Pladsen ved gamle Ting tilforn været bebygget paa begge Sider; hvor Markveien nu fører fra gamle Ting og til Gammel-Haderslev var en anseelig Gade, og paa begge Sider af Veien ud til Boghoved laae en lang Række af Huse. Heller ikke fattedes det Staden dengang paa smukke Bygninger; især skal det Reventlovste Palais, der stod hvor den saakaldte Grevegaard nu findes, og Bispegaarden, der 1429 af en Biskop Nicolaus Wulff blev opført i den nuværende Bispegade, have udmærket sig.

I vore Dage inddeles Byen, der, som i det Foregaaende er sagt, bestaaer af Gammel- og Nyhaderslev, i otte Qvarterer og har omtrent 600 Huse. Foruden et smukt Torv har den følgende Gader og Stræder: Lille og store Papegoi, Slagtergaden, Renden, store og lille Gaastjærggaden, Storegaden, Graven, Bispegaden, Jomfrugangen, Mariegaden, Præstegaden, Gangen bag Gaardene, Klosteret, Lavgaden, Hoigaden, Badstuegaden, Klingbjerggaden, Raifund, Raffet, Slotgaden, Smedegaden og Nørregaden.

Ved Folketællingen 1 Februar 1835 havde Haderslev 5745 Indvaanere. Deriblandt vare: 820 gifte Mænd og 808 gifte Koner; 1904 ugifte Mandspersoner og 1828 ugifte Fruentimre; 87 Enkemænd og 298 Enker. Med Hensyn til Embedsstilling og Næringsvei anførtes Indvaanerne i en dengang udfommen Tabel saaledes:

	No. 1.	No. 2.	No. 3.
1. Geistlige Embedsmænd, Kirkebetjente og Lærestanden . . .	16	62	78
2. Civil-Embedsmænd og Betjente	56	211	297
3. Privatiserende Lærde, Litterati, Kunstnere, Studerende o: Andre, som forberede sig paa en videnskabelig Examen, eller leve af Timeunderviisning . . .	29	60	89
4. Officierer og Embedsmænd af Landmilitair-Etaten	18	64	82
5. Underofficierer og Soldater af Landmilitair-Etaten	74	128	202
6. Nærende sig af Agerdyrkning .	3	11	14
7. Nærende sig af Søefart . . .	30	78	108
8. Nærende sig af Produkternes Forædling eller Forarbeidelse (den industrielle Klasse) . .	827	1573	2400
9. Handlende og dem, som ernære sig ved Omsetning af Varer	206	712	918
10. Pensionister, Capitalister og Andre, som leve af deres Formue	82	121	203
11. Daglønnere	213	411	624
12. Personer, som leve af Almisse	239	393	632
13. Personer, som ikke have nogen bestemt Næringsvei	49	49	98

1842 | 3903 | 5745

Num. No. 1. angiver Tallet af de til enhver Klasse hørende Hovedpersoner o: Fuldmægtige, Commis, Evende og Lærebørnge.

No. 2. Antallet af Kone, Børn, Tjenestefolk, Daglønnere og Andre, som hos enhver Klasse finde deres Underholdning og altsaa ikke hore i første Rubrik.

No. 3. Totalsummen.

Ved noiagtigere at angive de forskjellige Haandværksmænd og Professionister, der findes i Haderslev, vil det maaskee ikke være upassende at sammenligne det nærværende Antal med det, som Rhode angiver 1775 og Niemann 1798.

	1775	1798	1838
Bødfere	4	3	8
Bøssmagere	1	1	2
Dreiere og Kunstdreiere .	4	3	12
Bogtrykkere	1	1	1
Bogbindere	—	2	5
Garvere	6	7	8
Glarmestre	2	2	6
Guldsmede	3	4	12
Gjørtlere	2	1	3
Grovbagere	—	—	15
Handffmagere	12	10	14
Hattmagere	4	2	8
Kammagere	1	—	2
Farvere	—	—	8
Bliffenslagere	1	1	4
Knapmagere	2	2	1
Kurvesflettere	—	—	2
Kobbersmede	1	—	3
Malere	2	3	10
Muurmestre	—	4	5
Hjulmagere	2	2	6
Paryfmagere	2	2	2
Reebslagere	5	5	12
Sabelmagere	3	5	15
Slagtere	7	6	9
Smede	7	7	20

	1775	1798	1838
Strædere	17	15	28
Skoemagere	11	27	60
Stoemagere	2	2	4
Snedkere	9	12	20
Tobaksfabrikantere	6	6	6
Pottemagere	3	4	4
Uhrmagere	2	1	6
Bøvere	12	6	11
Bagere	8	7	8

Ann. I Angivelsen fra 1798 ere de Haandværksmænd og Professionister, som boede paa Slotsgrunden, ikke medtagne; thi særskilte angives de af Niemann saaledes: 3 Bødkere, 1 Glarmester, 3 Grovbagere, 1 Smed, 1 Gjørtler, 3 Dreiere, 2 Hattemagere, 1 Rattuntrykker, 1 Knappemager, 1 Kobbersmed, 1 Parykmager, 1 Rcebslager, 1 Sadler, 2 Strædere, 2 Skoemagere, 3 Snedkere, 1 Tobaksspinder, 2 Hjulmagere og 2 Bøvere.

Til den Næring drivende Klasse høre foruden de alt Anførte endnu for nærværende Tid imellem 50 og 60 Gjæstgivere og Bærtshuusholdere, 60 Kjøbmænd og Kræmmere og 24 Hofere. Desuden har Byen et Sukkersyderie samt 2 Apotheker.

Efter Kirkeregisteret fra 1 Advent 1837 til samme Tid 1838 vare fødte

i Sct. Marie=Menigheden	132
og i den Deel af Sct. Severin=Menigheden som hører til Haderslev	68

Jalt 200 Børn.

Copulerede bleve:

i Sct. Marie=Menigheden	26
i den hadersl. Sct. Severin=Menighed	16

Jalt 42 Paar.

Døbe med Indslutning af Døbsbøde:	
i Sct. Marie=Menigheden . . .	106
i den hadersl. Sct. Severin=Menighed	43

Ialt 149 Personer.

Indvaanernes Hovednæringsveie ere deels Haandværksdrift og Brønderie, og deels Handel, Skibsfart og Agerdyrking. Ogsaa er det ikke uvigtigt for Byen at en Deel Embedsmænd, nemlig: Amtmanden, Amtsforvalteren for Amtets østre Deel, flere Herredsfogder, Toldforvalteren, Postmesteren, 8 Ræger, 7 Advocater o. fl. a. boe her, samt at 2 Escadroner af det hollandske Landfenceregiment og dette Regiments Stab her har sin Garnison.

De til Byen hørende Lænderier (Stadtländerieien) ligge sønden og norden for samme og indeholde 199 Tdr. 1 Skp. $\frac{3}{4}$ R., Lønden beregnet til 320 □ R.

Ved Byen ligge to Kornmøller: Veirmøllen paa Maffet, hvormed en Barkmølle er forenet, og Vandmøllen ved Sønderbroen. Denne sidste laae i gamle Dage i Nærheden af Boghoved i et Kobbet, som endnu kaldes Molkjær; men da Slottet blev flyttet, blev ogsaa Møllen nedbrudt og opbygget der, hvor den nu staaer.

Magistraten bestaaer af en Borgermester, der tillige er Politimester og Byefoged og 4 Raadmænd, hvoraf den ene ogsaa er Stadssecretair. I de Deputeredes Collegium ere 16 Borgere. En Stadskasserer fører Regnskabet.

Til Stænderforsamlingen i Slesvig sende Haderslev og Christiansfeld begge een Deputeret.

En Spare- og Laanekasse er oprettet for flere Aar siden.

Ifølge det trykte Regnskab for Aaret 1837 havde Haderslev følgende Indtægter og Udgifter:

a) Indtægter:	Courant.	
	Rigsb.	Sk.
1) Maanedlig Grundstat pro 1837	3345	9
2) Maanedlige Standqvarteerpenge .	1647	46
3) Maanedlig Næringsskat	2900	12
4) Maanedlig Politieffat	1077	24
5) Aarlig Grundstat	40	34
6) Aarlig Contribution	9	18
7) Aarlig Jordhyre	2	46
8) Brøndhyre	5	42
9) Toldpenge	22	—
10) Broepenge	—	12
11) Stadepenge i Markeberne	43	15½
12) Borgerpenge	39	—
13) Bøder	10	17
14) For Fritagelse fra borgerl. Lyngder	10	—
15) Brændeposter	64	40
16) Pagtpenge med Hensyn til Byens Mark	502	13
17) Indtægter af Gadebelysnings= Fondet	400	24
18) Diverse Oppebørseler	333	15½
Summa	10455	32

b) Udgifter:

	Courant.	
	Rigsd.	St.
1) Contribution og aarlig Migt, samt Landgilde og Herrepenge (Herrengelder) til den Kongelige Casse	2255	8½
2) Salarie- og Gagepenge	966	32½
3) Omkostninger for Klæder og Stoe	11	32
4) Indquarteringsomkostninger	2257	29½
5) Bygnings- og Reparationsomkostninger ved offentlige Bygninger, Broer, Brønde og Gader	1278	26
6) Omkostninger for Frikjorsler	81	17
7) Brandpenge, Huussskat, Landstyr, Grundleie og Rigsbankrenter af de Byen tilhørende Bygninger og Lænderier	270	36
8) Criminalomkostninger	205	16½
9) Omkostninger for Veiforbedringer og Byens Mark	154	11
10) Omkostninger ved Gadebelysningen	570	38
11) Politie-omkostninger	813	3
12) Diverse Udgifter	289	3
Summa	9154	11½

Efter samme Regnskab beløb Udgifterne for Byens Fattige sig til 3735 Rigsd. 13½ St.; og Udgifterne til Borger skolernes Vedligeholdelse og Lærernes Lønning udgjorde 1773 Rigsd. 43½ St.

Foruden Sct. Severin Kirken, der omtales ved Gam-
mel-Haderslev Sogn og hvortil noget af Byen selv er
henlagt, har Haderslev kun een Kirke, som er helliget
Sct. Marie. Denne Kirke er meget gammel og skal
have været Filialkirke til Domkirken i Slesvig. I
gamle Dage har den været rig, men i Reformations-
tiden tabte den meget; dog gav Hertug Hans den en
stor Deel af det Tabte tilbage igjen ved et Gavebrev af
28 Jan. 1569. 1604 fik den et høit med Kobber belagt
Taarn, der i Branden 1627 atter blev et Rov for
Luerne. Ogsaa indvendigt blev den samme Gang heel
udbrændt og først 1652 blev den sat fuldkommen istand
igjen og fik et Orgel, der kostede 4031 Mk. Kirken
hører til de smukkeste og største Kjobstadkirker i Hertug-
dommet; dog har den vist ikke vundet hverken i Anselse
eller Skjonhed ved den for saa Aar siden med Spiret
foretagne Forandring. Dens indvendige Høide under
Hvælvingen, der hviler paa 14 Piller, er 77 Fod, dens
Længde 180 Fod og dens Brede 98 Fod. I Kirken
findes flere Begravelser, saasom det Revenfeldske, det
Buchwaldske og det Biereggiske, hvilket sidste er det
smukkeste. Et balsameret Fruentimmer, der for en Deel
Aar siden blev funden i Kirkemuren, gjenmes nu i en
Ligkiste, som kan aabnes for Den, der interesserer sig
for slige Oldsager. Mærkeligt iblandt flere Ornamenteer
er et Stykke i den mellemste Gang, som seet fra den ene
Side forestiller Christi Korsfæstelse, og fra den anden
Side hans Opstandelse. Kirken har ogsaa forhen havt
et betydeligt Bibliothek, der stod under Capellanens
Opsyn; men dette er i den svundne Tid saaledes plyn-
dret, baade af Fiender og Venner, at det Overblevne
næsten ikke har nogen Værdie mere.

Foruden Mariekirken omtales endnu en anden Kirke, der stod paa Klosteret. Denne har sandsynlig hørt til det store Minoriter-Kloster, som var opført der, hvor den nye Kirkegaard nu er, og som blev ødelagt ved Ildbranden 1627. Desuden har Haderslev endnu forðum havt flere Capeller, nemlig: Krogers og Stefens Capeller, om hvilke man ikke veed noget nærmere, Sct. Severins eller Sørenss Capel (nu Gammel-Haderslev Kirke) og Sct. Barbara Capel, der endnu var til mod Slutningen af det syttende Aarhundrede og stod der, hvor Kjøbmand Clausens Enke nu boer.

Forhen vare ved Sct. Mariekirken 3, men nu har den kun 2 Præster, hvoraf den ene tillige er Provst*)

*) Efter Reformationen har Haderslev Provstie havt 20 Præster, nemlig:

1. Dr. Eberhardus Weidensee, Hospræst og Provst over Haderslev- og Thörningelshne fra 1526 til 1533.
2. Mag. Johannes Wandalus, Provst og Hospræst indtil 1537.
3. Mag. Antonius Reiser, Provst og Hospræst fra 1537 til 1553.
4. Mag. Johannes Vorstius, Provst og Hospræst indtil 1560.
5. Mag. Georgius Boethius Agricola, Provst og Hospræst fra 1560 til 1569.
6. Mag. Henrich Dinggreve, Provst og Hospræst fra 1571 til 1587.
7. Georg Schröder, Provst og Hospræst fra 1587 til 1607.
8. Mag. Johannes Schröder, fra 1607 til 1635.
9. Mag. Henricus Michaelius, Provst og Hospræst fra 1635 til 1639.
10. Dr. Johannes Reinboht, Provst og Hospræst fra 1639 til 1645.

over Haderslev Provstie. Provsten udnævnes af Kongen, Diaconus derimod vælges af Menigheden efter Magistratens foregaaende Præsentation.

Den lærde Skole (Latinskolen) er meget gammel, men var indtil Hertug Hanses Tid i en daarlig Tilstand. Han lod en ny Skolebygning opføre og bidrog efter Foundationen af 6 Februar 1567, meget til Skolens Forbedring. Dengang vare 5 Lærere, nemlig Rector, Conrector, Cantor og 2 Collaboratorer ansatte ved den. I Aaret 1735 blev en ny Skole bygget; men de Capitaler, som den eiede, og deriblandt en Deel af de 1580 af Kong Frederik den Anden skjænkede saakaldte Communitetspenge, ere i Tidens Længde ved Tab blevne betydeligt formindskede. For Diebliffet har Skolen 4 Lærere: en Rector, en Conrector, en Subrector og en Collaborator. Et Bibliothek, der aarligen forøges, findes ved samme.

Af Borgeriskoler tæller Byen i Sct. Marie Sognet 4, nemlig en Dreng- og en Pigeskole for de større Børn, samt 2 Elementarskoler, hvor begge Kjøn ligeledes ere adskilte. I den Deel af Byen, som hører under Gammel-Haderslev Sogn, er en Elementarskole, hvorfra Børnene siden gaae til Gammel-Haderslev Sogneskole.

-
11. Mag. Johannes Rotkoben, fra 1645 til 1649.
 12. Mag. Boneventura Reheseld, fra 1649 til 1673.
 13. Mag. Christophorus Krabe, fra 1673 til 1688.
 14. Mag. Michael Stichelius, fra 1688 til 1715.
 15. Arnd Fischer, indtil 1736.
 16. Johannes Lyhsen, fra 1736 til 1750.
 17. Peter Petersen Bölbike, indtil 1759.
 18. Johannes Lorentzen, fra 1759 til 1763.
 19. Joachim Cretschmer, fra 1763 til 1797.
 20. Adolph Heinrich Stredtmann, fra 1797 til 1839.

Allerede i Aaret 1292 fandtes et Hospital i Haderslev, der laae omtrent paa samme Sted som det nuværende og kaldtes Ect. Gjertruds Hospital. Det som nu forefindes er stiftet af Hertug Hans den Ældre 1569. Det er funderet med Lænderier, som udgjøre 16½ Plov, og Fæstebesidderne af disse Lænderier yde en aarlig Afgift deels i Penge, deels i Naturalier til Stiftelsen. Desuden besidder Hospitalet for nærværende Tid endnu en Formue af 18000 Rigsd. Cour. I Begyndelsen var det bestemt for 18 trængende Personer; men senere ere 30 Præbender oprettede. Da der endnu foruden de 48 Præbender er Plads for 2 Personer, saa har Hospitalet 50 Lemmer, der alle have frie Bolig, Brænde, Pleie, Læge og Medicin. 18 Personer faae hver 10 Skilling og 30 hver 14 Skilling i Ugen. 2 derimod have kun frie Bolig og Brænde og i Sygdomstilfælde de anførte Begunstigelser. Hospitalskirken har for faa Aar siden faaet et smukt lille Orgel foræret. Ect. Marielirkens Diaconus er tillige Præst ved samme.

Til Fordeel for Trængende har Byen endnu desuden efterhaanden modtaget flere Gaver af godbædige Menneskenner. Iblant disse fortjene især at bemærkes:

1. Det rehwaldske Legat, stiftet 1718 af en Capitain Rehwald, 6912 Rdl. 4 Sk. Cour.
2. Det brockmannske Legat, stiftet 1750 af Raadmand Brockmann, aarlig 12 Rdl.
3. Det lausenske Legat, stiftet 1782 af Søstrene Sophie Christine og Elisabeth Eleonore Lausen, 3200 Rdl.
4. Det schnelliske Legat, stiftet af Justitsraadinde Schnell 1782. Det udgjør 1516 Rdl. 10½ Sk.

5. Det holmske Legat, stiftet 1783 af Archidiaconus Holm, 800 Rdl.
6. Det zeisefke Legat, stiftet af Apotheker Zeise 1784 og bestaaende i 3 Ottinger Land paa Byens Søndermark.
7. Det klingenbergske Legat, stiftet 1784 af Geheime = Conferentsraadinde v. Klingenberg. I Begyndelse 1000 Rdl.; men formedelst de Forsandringer, som foregik i Pengevæsenet saaledes sammensmeltet, at det 1831 kun udgjorde 122 Rdl. 22½ Sk.
8. Det dtzenske Legat, stiftet 1797 af den deputerede Borger Claus Dzen, 2000 Rdl.
9. Det haderslevske Forsørgelses = Institut, stiftet af en Borgerforening 1801.
10. Det lethske Legat, stiftet 1817, udgjorde 1831 ialt 1050 Rdl. Cour.

Iblandt de Legater, som ikke allene have Hensyn til Trængende, falder især det, som 1812 blev stiftet af Kammerherrinde v. Holstein i Vinene. Det udgjorde ialt 15000 Rigsd., hvoraf 6000 Rigsd. kom den lærde Skole tilgode, og 9000 Rigsd. havde den Bestemmelse at fremkalde en til Almeenvel sigtende og Armod forebyggende Indretning. Det forrige Aar byggede Arbejdshuus, der vist svarer til Stifterindens Hensigt, er opført for en Deel af denne Sum.

For Studerende gives 3 Stipendier, nemlig: det saakaldte gamle Stipendium, der udredes af Kirkerne; det lutherske Stipendium, stiftet af flere Indvaanere i Byen 1817 og det holzkammiske Stipendium, stiftet af Regimentschirurgus Holzkamm 1828.

I Haderslev holdes 3 betydelige Krammarkeeder: Mandagen efter Paaske, den 21 Sept. og den 25 Juli. Mandagen i Fastelavnsugen og siden hver Mandag i Fasten handles med Heste. 16 Marts, 27 April, 4 Mai og 21 Sept. holdes Dvægmarkeeder. Desuden handles endnu med Dvæg den 4de, 5te, 6te og 7de Uge efter Mikkelsdag.

Hovedveie som føre fra Haderslev ere: til Colding Vandveien over Aller og Bønslyd 4 Miil; Kongeveien over Christiansfeld og Bønslyd 3½ Miil. Til Ribe over Hammelvej, Skrydstrup, Gram o. s. v. 6½ Miil. Til Lønder over Nederjerstal, Sivetoe og Høist 6 Miil. Til Arøesund over Døsbjæ 2 Miil. Til Apenrade over Hoptrup og Gjenner 3 Miil. Til Flensborg over Bartenberg, Immervad &c. 8 Miil.

I Fortiden har Haderslev havt to Slotte efter hinanden. Det første laae vesten for Byen paa en Høi, Boghoved, og kaldes i et Document fra 1483 Haderslevhus. Naar det er bygget er ubekjendt. Da Haderslev Amt og Bye ved Arvedelingen 1544 tilfaldt Hertug Hans den Ældre, residerede han i flere Aar paa dette Slot; men da det begyndte at forfalde, lod han det nedbryde 1557. Her blev Christian den I. valgt til Konge 1418; ogsaa er Frederik II. født her 1534. Strax efter Nedbrydelsen af Slottet paa Boghoved lod Hertug Hans et andet opføre tæt østen for Byen, som han efter sig kaldte Hansborg. Slottets Beliggenhed skal have været smuk. Mod Norden var Slots haven, der havde et Springvand i Midten, hvortil Vandet ved underjordiske Rønder blev ført fra et Kobbelt, som endnu kaldes Vandfontænen. Paa Hansborg levede Hertugen til sin Død 1580. Senere blev Slottet, og især Kapellet, der udmærkede sig ved Marmorzirkater og Forgylbning, sat

godt istand af Kong Frederik II., som ogsaa residerede der i nogen Tid. Hans Son, Hertug Hans, er født her 1583. Ligeledes hoitideligholdt Christian IV. her sin Formøling med Prindsesse Anne af Brandenburg 1597; og Frederik III. kom her til Verden 1609. Efter denne Tid blev Hansborg beboet af Statholderen Geert Rantzov. I Krigen 1644 befæstede de Svenske Slottet, og da var det, at det ved Uforsigtighed blev sprængt i Luften. En Deel af Bygningsmaterialierne blev siden brugt til en Reparation ved Slottet i Kolding.

B. Christiansfeld.

Christiansfeld, der bliver beboet af en Brødre=menighed, ligger ved Kongeveien 1 $\frac{1}{4}$ Mil N. for Haderslev. Byen er bygget paa Tyrstrupgaard's Grund, hvilkens Gaard 1771 blev kjøbt af de mähriske Brødre for 20,000 Rigsd. Concessionen til Oprettelse af en Brødremenighed er dateret fra 9 Dec. 1771. Dens væsentligste Punkter ere følgende:

1. Menigheden staaer i Kirke= og Skolesagen under egne Biskopper, i andre Henseender umiddelbar under Kongen.
2. Menigheden er frie for Indkvartering og Militærtjeneste.
3. Menigheden er i 10 Aar frie for alle Afgifter, Ertraffatten undtagen.
4. Den kongelige Kasse erstatter 10 pC. af Værdien af alle de i de første 10 Aar opførte Bygninger.
5. De Varer, som her forfærdiges, ere i Friaarene ikke underkastede nogen Told i Danmark og Norge. Og=saar kunne fremmede, til Fabrik anlæg fornødne Varer i dette Tidstrum indføres toldfrie.

D *

Saaledes begunstiget hævde Christiansfeld sig snart Grundstenen til det første Huus blev lagt den 1 April 1773, og allerede i Aaret 1781 var dette Sted en ret anseelig lille Bye.

Forst 1790, da Friaarene for rum Tid siden vare udløbne, udkom en Forordning, der indeholdt nærmere Bestemmelser over Næringskatten og andre Afgifter. Deri fastsattes:

1. Fra Begyndelsen af Aaret 1789 betaler Menigheden, foreløbigt i 15 Aar, aarlig 300 Rdlr. til Statskassen; men beholder Ret til selv at fordele denne Sum efter Godtbefindende.
2. Menigheden betaler til hvert Laug i Haderslev, ligeledes i 15 Aar, fra 5 til 10 Rdlr., efter som et laugmæssigt Haandværk drives af een eller flere Personer. Dgfaa maa Enhver, der vil have Ret til med sine Varer at besøge Markederne i Haderslev, der lade sig indskrive som Mester i Lauget.
3. Med Hensyn til Kriminalomkostninger bliver Etablissementet staaende for en halv Plov.

Efterat den første femtenaarige Termin var udløben, blev Næringskatten 1805 bestemt til 400 Rdlr. aarlig. 1820 blev den atter for de følgende femten Aar nedsat til 300 Rdlr., og for Diebliffet betales hvert Aar 320 Rdlr. Cour.

Christiansfeld bestaaer nu af 2 Gader, der forbindes ved trende Stræder. Antallet af Husene, iblandt hvilke flere ret betydelige Bygninger findes, er 50. Mærkelige ere især:

Den fælles Bedesal eller Kirken, der har en Kuppel i Midten af Taget med Klokke og Uhr. Indvendig er

Kirken 24 Alen bred og 36 Alen lang foruden de tvende Pulpiturer.

Brødrehuset, hvor de til Menigheden hørende ugifte Mandspersoner for det meste opholde sig. I Brødrehuset findes flere Bærksteder, et Bagerie og en Slagterbod. Ogsaa er her en Bedesal med Orgel, hvor Brodrene Morgen og Aften samles til Bøn, samt en fælles Sovesal.

Søstrehuset, ligeledes forsynet med Bede- og Sovesal. Her opholde sig de ugifte Fruentimre, som ikke leve hos deres Forældre eller tjene.

Enkehuset, et Opholdssted for Enker og

Pensions-Anstalterne, en for Drengene og en for Piger, hvor ikke allene Byens, men ogsaa endeel fremmede Børn nyde Opdragelse og Underviisning.

Ved Kirken er et Liighuus, og i Nærheden deraf et Huus til Brandsproiterne. Dette sidste benyttes i paa kommende Tilfælde ogsaa som Fængsel.

Kirkegaarden, hvorhen man kommer igjennem en smuk Allee, ligger nordlig for Byen. Den er beplantet med Træer, og har regelmæssige Gange. De Afdøde, som ledsages herhen med Musik, begravnes radviis, og paa enhver Grav findes en Liigsteen, hvorpaa den Heden-gangnes Navn og Alder er angivet.

Indbyggernes Antal var 1777 henved 200 Personer. Ved Slutningen af Aaret 1838 angaves det til 619. Til Menigheden horte deraf:

37 Par Ægtefolk	74 Pers.
Ugifte Mandspersoner	101 —
Enkemænd	9 —

Latus 184 Pers.

	Transp. 184 Pers.
Ugifte Fruentimre	201 —
Enfer	42 —
Born	57 —
	481.

Af de øvrige ere:

Pensionaire i begge Opdragelses-

Anstalter 35

Fremmede Privatpersoner, som

opholde sig her 30

Tjenestefolk 70

135

Ialt 619 Pers.

Iblandt Indvaanerne ere 3 Læger, 1 Apotheker og 3 Kjøbmænd, af hvilke en handler med Manufactur- og Kolonialvarer; en med Jern- og Galanterievarer, og en med Glasvarer, Steentoi, Olie, Salt og flere Ting.

Fabrikmæssigt drives: Tobaksfabriken, Garveriet, Pysfæstoberiet, Sæbesyderierne, Stivelsesfabriken, samt Uldkammeriet og Spinderiet, der i den senere Tid ved en meget sammensat Spindemaskine har opnaaet en storre Fuldkommenhed. Ved en ligeledes her for kort Tid siden indrettet Savemaskine skjæres Blokke til Planter og Bræder af enhver forlangt Tykkelse.

Af Kunstnere og Haandværksmestre findes her:

3 Bagere.

1 Barbeer.

1 Blikkenslager og Takerer.

1 Bogbinder.

1 Bødker.

1 Conditior.

- 1 Dreier.
- 1 Farver.
- 1 Guldsmed.
- 1 Hjulmager.
- 1 Kleinsmed.
- 1 Kobbersmed.
- 1 Knapmager.
- 1 Muurmester.
- 1 Pottemager, der tillige forfærdiger Kaffelevne.
- 1 Reebslager.
- 1 Sadler.
- 1 Skorstensfeier.
- 2 Skoemagere.
- 2 Strøbere.
- 2 Slagtere.
- 2 Snekere.
- 1 Strompevæver.
- 1 Tommermester.
- 1 Uhrmager.
- 1 Veddikebrygger.

I Byen findes en god Gæstgivergaard, der fører Navnet: Gemeinlogis. Paa den i Nærheden liggende Tyrstrupgaard er et betydeligt Brænderie og Bryggerie.

Indvaanerne paa Christiansfeld udmærke sig i Almindelighed ved et stille og roligt Levnet. Over Orden og Sædelighed vaages der strængt iblandt dem, og Udsvævelser og Laster straffes med Udelukkelse af Menigheden.

Bestyrelsen af Menighedens Anliggender stæer ved dertil udnævnte Forstandere, der imidlertid ikke kunne afgjøre Sager af stor Vigtighed uden at indhente Tilladelse dertil fra Herrnhut, hvor et Overforstander = Collegium for samtlige Brodre = Etablissementer har sit

Sæde. 3 Civilsager staaer Christiansfeld under Tyrstrup Herred. Til at iagttage de kongelige Kammeralsanliggender bringer Menigheden en Person i Forslag, der siden som Official bestikkes af Regjeringen.

X. Kort Beskrivelse over de enkelte Sogne i hele Amtet.

I. Haderslev Herred.

Den største Deel af Haderslev Herred ligger imellem Haderslev Fjord og Gjennør Bugt. 3 Længden har Herredet en Udstrækning af 2 til 3 og i Bredden af 2 Mil. Grænserne ere mod N. Tyrstrup Herred, mod D. og S. Østersøen og mod V. Gram Herred. Jordbunden er, naar enkelte smaae Sandstrækninger undtages, overalt god og, ved hensigtsmæssig Behandling, meget frugtbar. Skove findes der i ethvert Sogn, dog have disse især i de for Landmanden daarlige Aar lidt meget. Haderslev Herred staaer, naar Præstegaarde, Friegaarde og Møller undtages, for 178 $\frac{1}{2}$ Plove. De 10 Sogne, hvoraf Herredet bestaaer, ere:

1. Gammel-Haderslev,
2. Moltrup,
3. Nastrup,
4. Bønsbæk,
5. Starup,
6. Grarup,
7. Deesbye,
8. Halk,
9. Bilstrup og
10. Hoptrup.

1. Gammel = Haderslev Sogn.

Dette Sogn ligger tæt ved Haderslev og begrænses af denne Bye samt Starup, Hoptrup, Hammelev, Møltrup og Aastrup Sogne.

Til samme høre:

1. Gammel = Haderslev Bye, hvortil, foruden Amtshuset, Amtets Arrest- og Sygehuus, Præstegaarden og Degneboligen, høre: 4 Gaarde, hvoriblandt 1 Kirke- og 1 Hospitalsgaard, Rudvad, et Teglværk, 5 Landboelssteder og 36 Jnderstaaninger. Skallebæk er en udflyttet Gaard, hvor der holdes Bærtshuus, og 1 Jnderstifted.

Anm. Gammel = Haderslev Bye har tilforn havt 7 Gaarde flere, som nu ere nedbrudte, og hvorfra Landet er udstykket og for det meste solgt til Kjøbstadindvaanere.

2. Eisbøl, med 3 Gaarde, af hvilke de 2 have nogle Frilænderier, 1 Aftægtshuus og 1 Jnderstifted. Et udflyttet Landboelssted kaldes Bjerghuus.
3. Stokkerhoev, 1 Gaard og i Nærheden deraf 1 Landboelssted Sletthuus kaldet.
4. Erlev, med 4 Gaarde, 6 Landboelssteder og 6 Jnderstaaninger. Udflyttede ere Søndergaard og 3 Landboelssteder, af hvilke et hedder Kjær og et Karlsberg. Skotteshaug er et Fristed. Horreggaard, som ikke ligger langt herfra, er en Hospitalsgaard.
5. Ladegaards Parceler. Disse udgjøre, for saavidt de høre her til Sognet, 13 Parcelsteder, hvoraf 2 kaldes Havremarken, 1 Sorteled, 1 Ulfshuus, 1 Algerled, 1 Trodsborg, 1 Aastrup = Broe og 1 Frydendal. Desuden findes her endnu 10 Jnderstaaninger.

6. Langkjær, 2 Gaarde og 1 Inderstuaaning. Langkjærled er et udslyttet Landboelssted.
7. Fredsted, med 6 Gaarde og 1 Raadnersted Traasbæk, ved hvilket der er anlagt en Savemølle, samt 3 Inderstuaaninger. En af Gaardene som er udslyttet, kaldes Harkjærgaard.
8. Aushol, med 3 Gaarde, 1 Landboelssted og 1 Indersthuus. Ikke langt derfra ligger en lille Gaard Knorborg og et Parcelsted Richelsbjerghaug.

Anm. 1. Det saakaldte Fredstedter District, hvorunder Marup i Gram Sogn i verbdlige Sager hører, udgjør ialt 4½ Møve og ligger under Gram Herred.

Anm. 2. Under Gammel-Haderslev eller Sct. Severin Menighed er henlagt en Deel af Haderslev, der adskilles fra den øvrige Deel af Byen ved et ubetydeligt Vandløb. Efter Skatteregistrene udgjør denne under Gammel-Haderslev hørende Deel 166 Huse.

Jordbunden i Gammel-Haderslev Sogn er næsten overalt frugtbar; dog findes der, paa enkelte Steder, især i Nærheden af Haderslev Dam, en skarp og sandig Algerjord. Kun enkelte Besiddere have Skov. Af Torvstjær og Eng findes ingen Overflodighed.

Kirken, der ligger ved Haderslev Dam, har tilforn været et til Sct. Severin eller Søren indviet Capel. Den er opført af banebe Kampestenene, har et uanseligt Taarn, og fik 1833 et smukt lille Orgel. Dens Præster efter Reformationen vare indtil omtrent 1545 Pastores primarii i Haderslev. Den første, som nævnes efter denne Tid, er Knud Bertelsen, af hvem man har en Fortegnelse over Præsteindkomsterne fra 1563.

Sogneffolen ligger i Gammel-Haderslev Bye.

Paa Boghoved, en Hvi vestlig for Haderslev, har i Fortiden staaet et Slot, som Pag. 50 nærmere er omtalt. Gisbøll har i gamle Dage været et Herresæde. Erley var tilforn, da Mollen laae i Nærheden af Boghoved, kun adskilt fra Gammel-Haderslev ved en Aae; men da Mollen blev flyttet didhen, hvor den nu ligger, bleve de forhenværende Erlever Enge forvandlede til en Søe, som vi nu kalde Haderslev Dam.

Gammel-Haderslev Sogn udgjør, for saavidt det hører til Haderslev Herred, $10\frac{1}{2}$ Møve.

Antallet af Indbyggerne er, med Undtagelse af dem, som staae under Byens Jurisdiction eller høre til det Fredstedter District, 599 Personer. Til Fredstedt District høre, Aarup indsluttet, 115 Personer. Valgberettigede ere 24 og valgbare 13 Grundbesiddere.

2. Moltrup Sogn.

Moltrup Sogn ligger $\frac{1}{2}$ Miil N. fra Haderslev*) og grændser til Gammel-Haderslev, Maugstrup, Hjernstrup, Tyrstrup og Bjerning Sogne, med hvilket sidste Sogn det har een Præst.

Til dette Sogn høre:

1. Moltrup, som, foruden Præstegaarden og Degneboligen, har 8 Gaarde, af hvilke de 2 ere Hospitalsgaarde, 8 Landboelssteder og 2 Indersthus. Udflyttede ere: 1 Gaard, som kaldes Forret og 2 Landboelssteder: Forrethuus og Rudvad.
2. Bramdrup, med 16 Gaarde, hvoriblandt en

*) Ved Angivelsen af dette og de følgende Sognes Afstand fra Haderslev, er Længden altid regnet fra Sognetirken af.

Kirkegaard, 11 Landboelssteder og 4 Inderstuaa-
ninger. Udflyttede ere 3 Gaarde: Skovlund-
gaard, Vestergaard og Paulsgaard, samt
to Landboelssteder: Skjelhuus og Greisholt.
I Nærheden af Bramdrup ligger Gaarden Bram-
hale.

3. Raugstrup, med 6 Gaarde, hvoraf de 2 ere
Kirkegaarde, og 4 Inderststeder. Udflyttede ere
Vollinggaard og et mindre Sted kaldet Ry-
bjerg.

Moltrup Sogn har gode Kornmarker. En stor Deel
af Besidderne eier Skove, Bramdrup især er godt for-
synet i denne Henseende. Engebund og Torvemose findes
her ikke meget af.

Kirken ligger hoit imellem Moltrup og Bramdrup.
Den er en anseelig Bygning med Taarn. Den første
Præst ved samme, som anføres, er Jacob Petersen
eller Andreæ, som dode 1569. Af ham har man en
Fortegnelse over Præsteindkomsterne.

Skolen for hele Sognet ligger i Moltrup.

I den til Præstegaarden hørende store Skov Krei-
sel har forhen staaet et Slot, af hvis Volde og Grave
endnu sees Spor. Eieren deraf, der af Almuen sæd-
vanlig kaldes Kreiselmanen, er afbildet i Kirken; dog
mene Andre, at Billedet, som efter Sagn skal forestille
ham, snarere forestiller Kirkens Skytspatron Sct.
Chrysogonus.

Moltrup Sogn staaer for 11½ Møve.

Antallet af Indbyggerne er 476 Personer; valgbe-
rettigede ere 24 og valgbare 12 Grundbesiddere.

3. Aastrup Sogn.

Aastrup ligger rigelig $\frac{1}{2}$ Mil østlig for Haderslev. Sognet grænses til Haderslev Fjord, Haderslev Mark, Bjerning, Fjellstrup og Bønsbæk Sogne.

Til samme høre:

1. Overaastrup, med 14 Gaarde af hvilke de to ere Hospitalsgaarde, 22 Landboelssteder og 15 Indersthusse. Udslyttede ere Vestergaard, Kridsled og Byggebjerg med et Teglsbrænderie.
2. Nederaastrup, med 9 Gaarde, hvoriblandt een Hospitalsgaard, 7 Landboelssteder og 11 Indersthusse. Udslyttede ere: Aastrupgaard og Præstegaarden.
3. De Ladegaarder Parceler. Disse udgjøre, for saavidt de høre her til Sognet, fire eenligt liggende Gaarde: Ladegaard, Stendetgaard, Grøftholt og Kridslund, samt 11 mindre Steder og et Indersthus.
4. Af Feldum 1 Gaard.

Eenligt liggende Gaarde ere desuden: Gymoes, en Friegaard, der 1507 erholdt nogle Friheder af Hertug Frederik. Bildfang, der i Civilsager staaer i Forbindelse med Sylberup Bye i Fjellstrup Sogn.

Nyegaard, som udmærker sig baade ved smukke Bygninger og en smuk Beliggenhed. Nyehuus er et Indersthus.

Aastrup Sogn har gode Jorder næsten overalt. Af Skov findes en Deel; Torvemoser og Enge ere ikke overflødige.

Kirken, der ligger mellem Over- og Nederaastrup, er indviet til St. Georg. Den skal være ældre end Ma-

riekirken i Haderslev til hvilken den var annecteret indtil Menigheden i Kong Frederik den Andens Tid selv fik sin Præst. Den første Præst, som omtales, er Johannes Nissen Krøger 1559.

Skolen for hele Sognet ligger i Overastrup.

Hvor Ladegaard nu staaer, har i gamle Dage været en Bye, som blev kaldet Stendet; ogsaa fandtes tilforn i Nærheden af Astrup en Sundhedstilbe paa et Sted, som endnu kaldes Helligmai.

Sognet staaer for $11\frac{1}{2}$ Plove. Domaingodsset Ladegaard for $4\frac{1}{2}$ Plove.

Antallet af Indbyggerne er 705 Personer. Valgberettigede ere 28 og valgbare 11 Grundbesiddere.

4. Bønsbæk Sogn.

Bønsbæk, der efter nogles Mening skal have sit Navn af Dvin, og altsaa egentlig burde hedde Dvinsbæk, ligger 1 Mil D. for Haderslev. Sognet indsluttes af Haderslevs fjord, lille Belt, Fjellstrup og Astrup Sogne.

Til samme høre:

1. Bønsbæk, som foruden Præstegaarden, har 9 Gaarde, 9 Landboelssteder og 10 Indersthuse. Af disse ligge 3 Gaarde, Caspergaard, Hundevadt og Kragelund, udenfor Byen. Den første af dem beboes af Præsten, og de to sidstnævnte ere Friegaarde. Luled og Teglggaard ere udflyttede Landboelssteder.
2. Feldum har 3 Gaarde og 2 Indersthuse, hvilke sidste kaldes Vesterkjær. De to Gaarde og begge Indersthuse høre til Bønsbæk, og den ene Gaard til Astrup Sogn.

3. Bæk, med 6 Gaarde, 9 Landboelssteder og 10 Indersthuſe. De fire Landboelssteder og et Indersthuſs ligge tæt sammen og kaldes Slottet. Blandt Gaardene er den ene en Annergaard, som horer til Præstegaarden.
4. Dhrbye, med 10 Gaarde, 13 Landboelssteder og 5 Indersthuſe. Udſlyttede ere Bonnetgaard, Suurballe, oprindelig en Kirkegaard, og Alminde, et Landboelssted.
5. Dhrbyehage, bestaaende af 11 Landboelssteder og 2 Indersthuſe. Byen beboes for ſtorſtedelen af Fyebuøer, der leve af Søefart og Fiſkerie.

Jordbunden er for det meſte meget frugtbar, dog ogſaa paa enkelte Steder, iſær omkring ved Dhrbyehage, temmelig ſandet. Den fornødne Skov forefindes, derimod mangler det paa Løvemoſer.

Kirken, der er indviet til Sct. Andreas, ligger meget ſnuvt ved Haderslevſjord, og er omgivet med Trær. Den forſte lutherſke Præſt ved ſamme var Johanneſ Severini, der blev kaldet 1525.

Skolen for hele Sognet ligger i Bæk.

Caspergaard tilhorte i gamle Dage Domherreerne i Haderslev, og burde vel egentlig hedde Korsbrodreggaard; ſenere blev den beboet af den adelige Familie Caſbergaard, der fik ſit Navn efter den, og endnu ſenere blev den Bolig for Stedets Præſt, ſom tilſorn beboede en lille Gaard i Bæk.

Bønſbæk Sogn udgjør 12 Plove.

Indbyggernes Antal er 607 Perſoner; valgberettigede ere 22 og valgbare 13 Grundeiere.

5. Starup Sogn.

Starup Sogn ligger $\frac{1}{4}$ Mil D. for Haderslev, og omgives af Grarup, Vilstrup og Gammel = Haderslev Sogne, samt Haderslev Søndermark og Fjorden.

Til Sognet høre:

1. Starup, hvorefter Sognet har sit Navn, og som allene bestaaer af Kirken og Præstegaarden.
2. Løndt, med 6 Gaarde, 2 Landboelssteder og 3 Indersthus.
3. Lunding, med 11 Gaarde, 16 Landboelssteder og 3 Indersthus. Den ene af Gaardene er en Frigaard. I Nærheden ligger Klusfjær, der 1507 fik adelige Friheder, og i en Række af Aar blev beboet af Familien Kieding.
4. Vandling, med 11 Gaarde, 18 Landboelssteder og 3 Indersthus. Iblandt Gaardene ere 4 Hospitalsgaarde. Den saakaldte Røskammerer = Gaard, der ikke har nogen særskilt Beboer, men nu horer til en anden Gaard, er en Frigaard. Ogsaa Vandlinggaard, beliggende tæt ved Byen, har endnu nogle Friheder. Den har i ældre Tider tilhørt en Grev Reventlow. Af Landboelsstederne ere udslyttede: Navnbæk, Røkkeshuus, Skytteslund og Knav.
5. Brørsbøl, med 5 Gaarde og 9 Landboelssteder. Et udslyttet Landboelssted kaldes Hommel = gaardsbæk.

Jordbunden er, naar de skarpe Marker i Nærheden af Fjorden undtages, næsten overalt frugtbar. Af Skov Hayes noget, ligeledes af Torvemose og Engbund.

Kirken, som er indviet til Jomfru Marie, og har et anseeligt Taarn, skal være en af de ældste her i

Eggen. 1834 fik den et nyt Orgel. Den første Præst, som angives til samme, er Ivarus Ancharius omtrent 1550.

Skolen, som besøges af hele Sognets Ungdom, ligger omtrent midt imellem Lunding, Vandling og Brorsbøl.

Hist og her i Sognet har man fundet Spor af hedenske Offersteder, og Rhode vil paastaae, at Starup har været en af de fornemste Samlingspladse for Afgudsdyrkerne i Fortiden.

Starup tilligemed Grarup Sogn staaer for 17½ Plove.

Antallet af Indbyggerne i Starup Sogn er 691 Personer; af 29 valgberettigede Grundbesiddere ere 8 valgbare.

6. Grarup Sogn.

Dette Sogn er Annex til Starup Sogn. Det ligger 1 Mil D. for Haderslev imellem Døsbye, Halk og Starup Sogne.

Til samme høre:

1. Grarup, der, foruden Degneboligen og Præstens Annergaard, har 4 Gaarde, blandt hvilke Grarupgaard, som 1493 blev begavet med Friheder af Dronning Dorothea; 8 Landboelssteder, af hvilket et, Søegaard kaldet, er udflyttet, og 4 Huusbesiddere. Iblant Gaardene findes en Hospitalsgaard.
2. Skovbye, bestaaende allene af Gaarden Skovbyegaard og Landboelsstedet Veikjærhuus.
3. Solkjær, med 3 Gaarde og 1 Landboelssted. Værtøhuset Slykester, som ligger i Nærheden, er ogsaa et Landboelssted.

(C)

4. Stenderup, med 4 Gaarde og 1 udflyttet Landboeløstede, som kaldes Hellehvi. 1 Gaard i denne Bye horer til Desbye Sogn.
5. Heisager med 22 Gaarde, 32 Landboeløsteder og 4 Indersthuse. Denne Bye er deelt imellem Grarup og Halk Sogne. Til Grarup hore: 11 Gaarde, 15 Landboeløsteder, hvoriblandt Fuglsang, og 2 Indersthuse.

3 ældre Tider skal der have lagt en Gaard, Søegaardskjær, paa Grændsen af Grarup og Heisager Mark, der udgjorte 4 Dtinger. Bygningerne ere nu nedbrudte, men alle 4 Dtinger contribuere til Grarup Skole.

Sognets Marker ere frugtbare, Skovene ere ikke mere betydelige, Torvemoseerne endnu mindre.

Kirken er indviet til Sct. Nicolaus. Den er en anseelig Bygning, for det meste ophørt af baneede Kampstene, har et spids Taarn og ligger hoit.

Heisager har sin egen Skole; Børnene fra den øvrige Deel af Sognet soge Skolen i Grarup.

Plovtallet see Starup Sogn.

Antallet af Indbyggerne er 402 Personer; valgberettigede ere, naar Besidderne i Heisager, der i denne Henseende anføres ved Halk Sogn, undtages, 11 og valgbare 7 Grundeiere.

7. Desbye Sogn.

Desbye ligger rigelig $1\frac{1}{2}$ Mil D. for Haderslev. Sognet, der i gamle Dage kaldtes Dsebuy, grændser til Haderslev Fjord, lille Belt, Halk og Grarup Sogne.

Til dette store Sogn hore:

1. Desbye, som, foruden Præstegaarden, Degnebo-

ligen og Bærtshuset, har 4 Gaarde, 5 Landboelssteder og 6 Inderstvaaninger. Sparlund er en Frigaard, hvorved findes 1 Landboelssted og 1 Indersthuus. 2 udflyttede Landboelssteder kaldes Hellehøi, 2 andre Brenbjerg. Blandt Gaardene ere 2 Hospitalsgaarde; det ene af Landboelsstederne horer under Ect. Marie Kirken i Haderslev.

2. Flaath, med 16 Gaarde, 12 Landboelssteder og 16 Inderstvaaninger. En eenligt liggende Frigaard, der forhen har været combineret med Sparlund, hedder Bestergaard. 2 udflyttede Landboler kaldes Ravnshøj.
3. Hyrup, med 9 Gaarde, 10 Landboelssteder og 14 Inderstvaaninger.
4. Haisstrup, med 13 Gaarde, 12 Landboelssteder og 31 Inderstvaaninger.
5. Maroesund, med Postgaarden og 1 Indersthuus. Herfra skeer Overfarten til Alsens i Fyen.
6. Færgehusene, 10 Landboelssteder og 4 Inderstvaaninger.
7. Raad, med 11 Gaarde, 17 Landboelssteder og 14 Inderstvaaninger.
8. Tandrup, med 2 Gaarde og 2 Landboelssteder.
9. Dvidstrup, med 7 Gaarde, 7 Landboelssteder og 5 Inderstvaaninger. Et udflyttet Landboelssted kaldes Bremsby.
10. Stevelt, med 9 Gaarde, 13 Landboelssteder, 1 Controleurbolig og 6 Inderstvaaninger.
11. Sverdrup, med 5 Gaarde, 2 Landboelssteder og 15 Inderstvaaninger. 4 Landboelssteder ere (E*)

udflyttede: 1 kaldes Forløs, 1 Enaf og 1 paa Den.

12. Maroe, en De i lille Belt, med 6 Gaarde, 10 Landboelssteder og 19 Jnderstvaaninger. Ved Dens Besside er en god Ankerplads. Maroe viig. En lille ubeboet De paa Dstfiden kaldes Maroekaly.

I Almindelighed ere Sognets samtlige Jorder meget frugtbare, ogsaa findes der paa ikke faa Steder gode Enge. Af Skov Hayes næsten overalt det Fornødne, og somme Besiddere kunne sælge baade Fjernebrænde og Skibstemmer.

Paa Marken findes hist og her Spor af Dffersteder og Gravhoie. Ved sin Regelmæssighed udmærker sig især Lamdruphøi, fra hvilken man skal kunne tælle 26 Kirker.

Desbye Kirke er en stor og smuk Bygning med Taarn. Den er i de sidste Aar forskjonnet meget, og har for kort siden faaet et Orgel og en ny Altertavle af udmærket Arbeide. Den første Præst, som anføres ved samme, er Magister Jacobus Schmid fra 1564 til 1566.

Foruden Skolen i Desbye, findes endnu Skoler i Haisstrup, Dvidstrup og paa Maroe.

Sognet staaer for 39 Plove.

Antallet af Indbyggerne er 1836 Personer; valgberettigede ere 70 og valgbare 36 Grundbesiddere.

8. Halk Sogn.

Halk ligger rigelig $1\frac{1}{2}$ Mil S. D. for Haderslev, og omgives af Desbye, Grarup og Bilstrup Sogne samt af det lille Belt.

Til Halk Sogn henhøre:

1. Halk, der, foruden Præstegaard og Degnebolig, har 7 store og 23 mindre Gaarde, 36 Landboelssteder og 9 Indersthuse. Af Gaardene ere udflyttede, Ultang, Møllen, Sophiendahl og Vilholdt; af Landboelsstederne: Weirmøllehuus, Kalhavehuus, Kirsebærhuus og Vilholdthuus. I Nærheden af Halk Bye ligge følgende Gaarde:

Veierholm, en Frigaard, der har Privilegier først i et Skjode fra 1392 og senest i et Benaadelsesbrev af Kong Frederik III. fra 1663. I en Deel Aar har Gaarden tilhørt den adelige Familie Voet.

Meedstedt, 2 Gaarde og 6 Landboelssteder. Det Hele har tilforn været samlet i een Frigaard, som modtog sine Privilegier af Kong Erik af Pommern 1416.

Langmoos, ligeledes en Frigaard, der fik Privilegier af benævnte Kong Erik 1400.

Gammelgaard, 2 Kirkegaarde.

Norballe, 2 Gaarde, Norgaard een, og Bodum een Gaard.

2. Soed, med 2 store og 1 lille Gaard, samt 4 Landboelssteder og 1 Indersthuus. Soedhede er et Landboelssted.
 3. Heisager (see Grarup Sogn). Til Halk Sogn horer af denne Bye: 11 Gaarde, 17 Landboelssteder og 2 Indersthuse. Et udflyttet Landboelssted kaldes Bang.
- Jordbunden er udmærket, paa Skov Hayes ingen

Mangel, af Lørvejord og Engebund findes det Fornødne. I Bankelbam fanges en betydelig Deel Fisk.

Kirken er en stærk Bygning med Taarn og Orgel. Den første Præst, som her omtales, er Peter Jensen 1556.

Skoler findes i Halk og, som allerede omtalt, i Heisager.

I ældre Tider laae et Gods i Sognet, der blev kaldet Upperker, og som i Aaret 1423 blev stjenket til Capitelet i Haderslev af Brødrene Peter og Hans Rouers. — Dffersteder og Grashøie findes paa flere Steder.

Halk Sogn udgjør 20 Plove.

Indbyggernes Antal er 887 Personer. Valgberetigede ere, naar hele Heisager medtages, 45 og valgbare 26 Grundeiere.

9. Bilstrup Sogn.

Dette Sogn ligger $\frac{3}{4}$ Mil S. for Haderslev, og omgives af Halk, Starup og Hoptrup Sogne samt af Østersøen. Tilforn kaldtes det Bilstorf og 1583 Weibøl-Bielstorf.

Til Sognet høre:

1. Sønderbye = Bilstrup, som foruden Præstegaarden, har 6 større og 14 mindre Gaarde, 36 Landboler og 2 Inderstibuse. Udflyttede ere: Bilstrupgaard, Lauesgaard og Andersgaard. Nyborg, Engelsholm og Laeskjær ere udflyttede Landboelsteder. Byg og Susdal, to Gaarde, ligge i Nærheden af Byen. Iblant de andre Gaarde findes 2 edernförder Hospitalsgaarde.

2. Haudst, med 3 større Gaarde og 1 mindre, samt 2 Landboeløsteder. Den ene af Gaardene er en Hospitalsgaard.
3. Nørbye=Bilstrup med 11 større og mindre Gaarde (hvoraf de 3 ere Hospitalsgaarde og 1 en edernförder Hospitalsgaard), 5 Landboeløsteder, 4 Indersthuse. I Nærheden af Byen ligger Bonømoes. Petersborg er et udslyttet Landboeløstet.
4. Grødebøl, med 3 Gaarde og 1 Landboeløstet.
5. Kjestrup med 7 Gaarde og 5 Landboeløsteder. 3 af disse Gaarde, som ligge i Byen, kaldes Herregaard, et udslyttet Landboeløstet Ravnskjær. I Kjestrup findes desuden endnu 3 Gaarde, som ligge under Høptrup Sogn.
- 6) Kjelstrup, med 15 større og mindre Gaarde, 4 Tostegodsfer, 11 Landboler og 4 Indersthuse. Udslyttede ere Bramsensgaard, Ranskjær og Lund. Bordskov, en Gaard, som ligger i Nærheden og udmærker sig ved en smuk Beliggenhed, har i senere Aar været et Samlingssted for Badegjæster. I Kjelstrup findes en Kirkegaard.

Sognet har gode Skove, frugtbare Kornmarker og tilstrækkelig Engbund og Tørvemose.

Kirken, der ligger imellem Sønder- og Nørbye=Bilstrup, er en smuk Bygning med et spids Taarn og Orgel. Den første Præst ved samme, som antog Luthers Kære, var Laurentius Boethius Agricola, en Italiener af Fødsel; han døde 1527.

Skoler findes i Sønder- og Nørbye=Bilstrup.

Herregaard skal have sit Navn fra et ældgammelt Herresæde, som har lagt der, hvor disse Gaarde nu staae, og hvoraf endnu findes Spor. Ogsaa der, hvor

Bonsmoes er bygget, skal have været et betydeligt Herresæde. Af Grashøie og Dffersteder sees en Deel i Sognet. Mærkelige ere: Hørsøi, hvor der er fundet et gammelt Sværd; John's Kirkegaard og Dorrethedsøi.

Bilstrup Sogn staaer for 22½ Plove.

Antallet af Indbyggerne er 929 Personer; valgberettigede ere 48 og valgbare 36 Grundbesiddere.

10. Høptrup Sogn.

Dette Sogn ligger 1 Mil S. for Haderslev, og grændser til Østersøen, Apenrade Amt, Bittsted, Gammel-Haderslev og Bilstrup Sogne.

Til Høptrup Sogn høre:

1. Kirkebye, som, foruden Præstegaard og Degnebolig, har 6 Gaarde, 9 Landboelssteder og 5 Indersthusse.
2. Høptrup, med 12 Gaarde, 18 Landboelssteder og 6 Indersthusse. I Nærheden ligger Østergaards-Mølle, samt Høgholm og Steinberg. Eenligt liggende Gaarde ere: Haugaard, der tildeels er en Frigaard, Ottesgaard, Jørgensgaard, Fuglsang og Steensbjerg. Desforuden findes endnu paa Høptrup Mark mange smaae Gaarde og Landboelssteder, som ikke have noget Navn. Høptrup Kroe ligger imellem Kirkebye og Høptrup.
3. Bræraae, 2 Gaarde.
4. Sliedsgaard, 2 Gaarde, som ere Hospitalsgaard.
5. Langhorn, med 9 Landboelssteder.

6. Kjestrup (see Vilstrup Sogn) har ialt 10 Gaarde og 5 Landboelssteder, som alle i verdslige Anliggende hore under Hoptrup Sogn; men hvoraf kun de 3 Gaarde i Kirke- og Skolesager staae i Forbindelse dermed.
7. Nederbye = Kjestrup, med 1 Gaard, 8 Landboelssteder og 3 Indersthus.
8. Sønderbye = Mastrup, med 11 større og mindre Gaarde, hvoriblandt 2 Hospitalsgaarde, 18 Landboelssteder og 8 Indersthus. Udflyttede Landboelssteder ere: Schönholt, Rundbjerg, Kirkedal, Saxildborg, Mikkelborg og Skovlund.
9. Nørbye = Mastrup, med 7 større og mindre Gaarde, hvoraf de 2 ere Kirkegaarde, 10 Landboelssteder og 3 Indersthus. Udflyttede Gaarde ere Nørbyegaard og Nørskovgaard; udflyttede Landboelssteder: Langkjærskov og Broeskoevi.
10. Pamhoel, 2 Gaarde. I Nærheden ligger en kongelig Skov med Skovfogedboligen Pamhoel=lund.
11. Djernis, med 12 større og mindre Gaarde, 15 Landboelssteder og 5 Indersthus. Udflyttede ere Dvergaard og Nyedam samt 2 Indersthus: Djernis=Sluse.
12. Skerrebæk, med 3 Gaarde.
13. Sønderballig, med 10 Gaarde og 20 Landboelssteder. Munkdal og Christianshavn, to Landboelssteder, ere udflyttede.

Hoptrup Sogn horer deels til Haderslev og deels til Gram Herred. Det inddeles derfor i to Districter. Til

det nordlige af diise, som ligger under Haderslev Herred høre: Kirkebye, Dver = og Næderbye = Kjestrup, Langhorn, Bræraae, Eliefsgaard, Steensbjerg, Fuglsang, Norbye = Mastrup, Sønderbye = Mastrup og Pamhoel. Det sydlige District under Gram Herred indbefatter: Hoptrup med Ottesgaard, Jørgensgaard og Hovgaard, Djernis, Skerrebek, Sønderballig og Østergaards Mølle.

De til Sognet hørende Marker bringe rigelige Frugter og afgive tildeels meget gode Græsgange. Paa flere Steder findes gode Enge; Skove og Torvemoser haves ikke i Overflodighed.

Kirken, der er indviet til Sct. Nicolaus, ligger i en Dal. Det er en smuk Bygning med et lidet Taarn, og den skal være en af de ældste i Amtet. Som den første Præst anføres Bartholdus, som døde 1527 i Mastrup.

Skoler findes i Kirkebye, Mastrup, Sønderballig og Djernis. Til diise Skoler hører et for faa Aar siden af Degnen Johnsen stiftet Legat, 1611 Rigsd. 45 s., hvis Renter skulle anvendes deels til Bøger og Klædningsstykker for flittige men fattige Born, og deels til Belønning for de fattige Forældre, som bedst holde deres Born i Skole.

Paa Markerne sees flere Gravhøie. Mærkelige ere især to, hvori, efter gamle Sagn, et Par Kæmper, Grim og Bogn, skulle være begravede.

Norre = Hoptrup udgjør, foruden en Domcapitelsgaard i Kjestrup, der staaer for $\frac{7}{8}$ Pl., 16 $\frac{3}{4}$ Plove; Sønder = Hoptrup, med Undtagelse af Østergaards Mølle, hvortil hører $\frac{7}{8}$ Pl., 18 $\frac{1}{2}$ Plove.

Antallet af Indbyggere er i Norre = Hoptrup 701

og i Sønder-Hoytrup 798 Personer. Valgberettigede ere i hele Sognet 63 og valgbare 39 Grundeiere.

Foruden disse 10 Sogne høre endnu baade Sylberup og Errigstedt Districter, der nærmere omtales ved Fjellstrup og Bjerning Sogne, til Haderslev Herred.

II. Tyrstrup Herred.

Dette Herred er det nordligste i Haderslev Provstie. Det grændser mod N. til Nørrejylland, mod V. til Gram Herred, mod S. til Haderslev Herred og mod D. til lille Belt. I Længden fra N. til S. strækker det sig omtrent 3 Mil, og i Bredden fra V. til D. ligeledes henimod 3 Mil. Hele Herredet, kan man næsten sige, har en meget god og frugtbar Jordbund; ogsaa har ethvert Sogn noget Skov og har i Fortiden havt langt mere. I Bonsyld og Oddis Sogne findes Levinger af den gamle Farriøskov; omkring ved Stenderup eier Kongen betydelige Skove, der strække sig langs med Kolbing Fjord og lille Belt. Tyrstrup Herred staaer for 215½ Plove, under hvilke dog ikke Præstegaarde, Møller og en Deel af de forhenværende Herregaarde ere indbefattede. Til Herredet høre 15 Sogne:

1. Tyrstrup,
2. Hjerndrup,
3. Stepping,
4. Frørup,
5. Oddis,
6. Bonsyld.
7. Dalbye,
8. Bjert,

8. Etenderup.
10. Heils,
11. Veistrup,
12. Aller,
13. Taps,
14. Fjellstrup og
15. Bjerning.

1. Tyrstrup Sogn.

Tyrstrup Sogn ligger $1\frac{1}{4}$ Mil N. for Haderslev og er omgivet af Aller, Fjellstrup, Bjerning, Moltrup, Hjerndrup, Frørup og Taps Sogne.

Til Sognet høre:

1. Tyrstrup, der, foruden Præstegaard og Degnebolig, har 6 Gaarde (hvoraf 2 Frigaarde), 18 Landboelssteder, 13 Huusinderster og 40 Leieinderster. Udlyttede Landboelssteder ere: Rodsel, Skoisholt og Kampe smose. Et her af Kammerherrinde v. Holstein opført smukt Fattighuus, hvori 12 værdige Fattige have frie Bolig, Lys og Brænde samt hver 1 Mark Cour. ugentligen, hedder Christine Friderikke Stiftelsen.

Læt ved Tyrstrup Bye ligger Tyrstrupgaard, som Kongen 1617 fik af Statholderen Geert Rangau for andet Gods. Den blev kjøbt af de mähriske Brodre 1771, og disse lode Christiansfeldt opbygge paa dens Rettighed.

2. Tagkjær, med 2 Gaarde, 6 Landboelssteder og 6 Leieinderster.
3. Faueryraae, med 9 Gaarde, 7 Landboelssteder og 18 Leieinderster. I blandt Gaardene er 2 Kirkegaarde og Faueryraaegaard, der tilhører

Brødrevenighed. I Nærheden af den sidste er et smukt Skovanlæg, hvor fornævnte Kammerherrinde von Holsteins jordiske Levinger hvile.

4. Svindrup, med 8 Gaarde, 21 Landboelssteder og 20 Leicinderster. Iblandt Gaardene ere en Kirkegaard og en edernsförder Hospitalsgaard.
5. Taarning, med 3 Gaarde og Taarning Mølle, en Vand- og Veirmølle.
6. Høkkelbjerg, med 14 Landboelssteder, hvoraf det ene er et Værtshuus, og 10 Leicinderster.
7. Bojskov, med 8 Gaarde, 20 Landboelssteder og 14 Inderster. Iblandt Gaardene ere Kjeldergaard og Søndergaard, hvilken sidste har nogle Friheder. Iblandt Landboelsstederne: Hamhuus, Stenevadhuus og Steenskrøe, et Værtshuus.
8. Faustrup, med 7 Gaarde, 6 Landboler og 4 Inderster. Et Par af Landbolerne kaldes Kro og age r og 1 Korsbjerg.
9. Seggeling, med 9 Gaarde, 5 Landboler og 5 Inderster. Af Gaardene kaldes en Østergaard og en anden Klaaborg.
10. Bestenskov, med 1 Gaard, 7 Landboler og 4 Inderster.
11. Koekjær, med Koekjærgaard og 3 andre Gaarde, 2 Landboler og 2 Inderster.

Sognets Marker ere overalt frugtbare, betydelige Enge og Moser findes ikke; en Deel af Beboerne have noget Skov, andre savne baade Skov og Mose.

Kirken ligger ved Kongeveien og er en anseelig Bygning med Taarn og Orgel. Den første Præst ved samme, som anføres, er Peter Tamø, der døde omtrent 1558.

Christian Schmidt von Eisenberg, den syvende i Ordenen efter ham, blev ordineret til Præst for denne Menighed den 8 Juni 1659 og døde i Haderslev af en smitsom Sygdom den 12 September samme Aar.

Sognet har 2 Skoler, nemlig i Tyrstrup og Boiskov.

Plovtallet er $26\frac{1}{4}$; derunder ere imidlertid hverken Tyrstrupgaardens $1\frac{7}{8}$ eller Præstegaardens $\frac{3}{4}$ Plove indbefattede.

Antallet af Indbyggerne er 1584 Personer; valgberettigede ere 38 og valgbare 20 Grundeiere.

2. Hjernstrup Sogn.

Dette Sogn, der er Anner til det foregaaende, ligger $1\frac{1}{2}$ Mil N. for Haderslev og indsluttes af Tyrstrup, Moltrup, Mængstrup, Stepping og Frørup Sogne.

Til Sognet hore:

1. Øster-Hjernstrup, der foruden Hjernstrupgaard, som i ældre Tider har havt flere Friheder og næsten udgjør den fjerde Deel af Sognet, har 1 betydelig stor og 2 mindre Gaarde, 1 saakaldt Annerhuus med Land hørende til Tyrstrup Præstegaard, 2 Parcelsteder, 1 Landboelssted, 1 Huus med en liden Loft og 5 Huse uden Land.
2. Vester-Hjernstrup, med 10 Gaarde, 2 Parcelsteder, 12 Landboelssteder, hvoraf 8 ere udflyttede, og 16 Indersthouse.
3. Egebjerg, 1 Parcelsted og 1 Landboel.
4. Holms Huse, 2 Landboelssteder.
5. Skodborglykke, 2 Landboelssteder og 1 Indersthuus.

Jordbunden er for det meste lerig og frugtbar. Af Eng og Mose findes der ikke meget. Hjerndrupgaard har meget betydelige Skove; ogsaa nogle af de andre Gaarde have temmelig god Skov, men flere savne den næsten ganske.

Kirken er en ret smuk Bygning med et spids Taarn.

Skolen for hele Sognet ligger ved Kirken imellem Øster- og Vesterhjerndrup.

Hjerndrup Sogn staaer allene for 6½ Plove og med den dertil hørende Deel af Simmersted i Maugstrup Sogn, som ligger under Tyrstrup Herred, for 9¼ Plove.

Antallet af Indbyggerne i dette Sogn og den nævnte Deel af Simmersted udgjør 533 Personer. Valgberegtigede ere i Hjerndrup 7 og valgbare 4 Grundbesiddere.

3. Stepping Sogn.

Stepping Sogn ligger 2 Mil N. V. for Haderslev imellem Frørup, Øddis, Jels, Sommersted, Maugstrup og Hjerndrup Sogne.

Byer i Sognet ere:

1. Stepping, der, foruden Præstegaard og Degnebolig, har 16 Gaarde (hvoraf 1 betaler Fæste til Stepping Kirke), 2 Landboler, 11 Zundersthusse og 4 af Gaardbesiddere til Leievaaninger indrettede Husse.
2. Andrup, med 8 Gaarde, af hvilke Andrupgaard, en anseelig Eiendom, har havt Privilegier af Hertug Hans, 3 smaae Parceler eller Landboelstæder, 6 Zundersthusse og 5 til Leievaaninger indrettede Husse.
3. Bjendrup, med Bjendrupgaard og 9 andre Gaarde, af hvilke ¾ contribuere til Ect. Marie

Kirke i Haderslev, 11 Landboelssteder 3: smaa Parceller og 5 til Leievaaninger indrettede Huse. Udflyttede Landboelssteder ere: Skovballund, Spang og Holmshuus.

4. Kolstrup, med 9 Gaarde og 9 Landboelssteder eller smaa Parceller, hvoriblandt Hommelgaard.
5. Hoirup, med 12 Gaarde, deriblandt Steenskjær, 11 Landboer og smaa Parcelsteder samt 2 Understuse. 5 smaa Parceller kaldes Hoirup-Dverfskov, 1 lille Parcele hedder Klaaborghaage. Carmeshuus er et Landboel og Klaaborg et Tostegods.

Saatrup er en Gaard beliggende i den forhenværende Farreskov.

Taabdrup, er en 1777 nedlagt kongelig Forpagtergaard.

Anm. Hoirup, Taabdrup, Saatrup og Oddisbramdrup, sidste i Oddis Sogn, udgjøre det saakaldte Hoirupper District, der hører under Gram Herred.

De til Sognet hørende Marker ere deels lerige og deels sandede, altsaa af meget forskjellig Godhed. Af Engbund findes hist og her noget, som dog for det meste kun giver starrt Høe. Af Mosebund haveS ikke meget, derimod hører til enhver af Sognets Byer, med Undtagelse af Kolstrup, noget Skov. Andrupgaard har Skov i Dverflodighed. Skoven ved Hoirup er Levinger af den gamle Farreskov, og her var det, hvor den berømte Farreskonge, en meget stor Ege, stod.

Kirken, hvoraf den vestlige Deel silbigere er tilbygget, er en anseelig Bygning med Taarn. Blandt Præsterne ved samme nævnes først Nicolai Dragy;

hans Eftermand ved samme var Christian Bruhn, som døde omtrent 1550.

Skoler findes i Stepping og Bjendrup.

I ældre Tider har Hoirup tilligemed Oddisbrandrup udgjort et eget Sogn, der skal have været Anner til Oddis. Grundstenene af denne Kirke eller dette Capel skal endnu have været at see for ikke mange Aar siden. — Paa Andrup Mark skal en vis Andreas, der blev canoniiseret, ligge begravet i en Høi.

Den under Tyrstrup Herred hørende Deel af Stepping Sogn staaer for $10\frac{1}{2}$ Plove. Dertil kommer endnu for Bjendrupgaard $\frac{2}{3}$, for Andrupgaards Frittinger i Tyrstrup $2\frac{2}{5}$, for Præstegaarden $1\frac{3}{8}$ og for en anden Gaard i Stepping $\frac{1}{5}$ Plove.

Indbyggernes Antal under Tyrstrup Herred er 699. Valgberettigede i Sognet ere 21 og valgbare 4 Grundbesiddere.

4. Frørup Sogn.

Frørup Sogn, Anner til Stepping, ligger 2 Mil N. for Haderslev. Det begrænses af Stepping, Oddis, Laps, Tyrstrup og Hjerndrup Sogne.

Til samme høre:

1. Frørup med 11 Gaarde, 13 Landboelssteder, 9 Indersthusse og 10 Leiehuse. De saakaldte Udflyttergaarde, der i flere Henseender udgjøre et eget District, ere 5, nemlig Østergaard, Ravnbjerggaard, Mølskovgaard, Frørupnygaard og Sønderstovgaard.
2. Frøruproi, med 5 Gaarde og 2 Leiehuse. Et udflyttet Landboelssted kaldes Jørgensholt.
3. Brenduhr, med 4 Halvgaarde, samlede under

(F)

ivende Besiddere, en Veirmølle, 2 Landboelssteder: Dridevad og Hjortvad, 1 Loftegods deelt i 2 Dele: store og lille Geil, og 1 Leiehuus.

Jordbunden er i hele Sognet i Almindelighed taget frugtbar. Af Eng findes ikke lidet, heller ikke af Mosejord; men paa Skov mangler det overalt, naar enkelte Gaarde undtages.

Kirken er en stærk Bygning med Taarn, i samme findes Mogens Raases Begravelse.

Skolen for hele Sognet ligger i Frørup Bye.

Løet udenfor Frørup skal have staaet to Herregaarde. Den ene paa et Sted kaldet Ebbesholm, den anden paa Lauesvold. Efter gamle Sagn skulle disse to Gaarde have været beboede af to Brødre, som gave deres Søster en Eiendom midt inde i deres Besiddelser, hvoraf Frøruproi herefter er fremstaaet. Andre mene derimod, at Noi har været et Herresæde, hvortil hele Frørup har hørt. I et Kjør ved Brenduhr skal have staaet et Slot, der blev beboet af Mogens Raas. Ved denne Bye har ogsaa tilforn været en Vandmølle; men da den i kort Tid brændte to Gange, og Vandet stedse blev mindre, saa opførtes en Veirmølle istedet derfor.

Frørup Sogn staaer for 13 Plove, hvorunder $\frac{1}{2}$ Pl., der horer til et Par Steder i Brenduhr og Frørup ikke ere indbefattede.

Antallet af Indvaanerne er 551 Personer. Valgberettigede ere 12 og valgbare 7 Grundbesiddere.

5. Oddis Sogn.

Oddis Sogn ligger rigelig $\frac{1}{2}$ Mil N. for Haderslev og indsluttes af Bonslyd, Taps, Frørup, Stepping og Jels Sogne, samt af nordjydske Districter.

Til dette Sogn høre:

1. Oddis, bestaaende af 18 større og mindre Gaarde, hvoriblandt Sønderfkovgaard, Østergaard, Sandvadgaard, Rodegaard, Nørskovgaard, Vestergaard, Frossengaard og Tagkjærlund; 27 Landboelssteder; 5 Raadnersteder og 30 Indersthuse. Flere af Landboelsstederne kaldes Oddiskrog, og et Par af dem Fløisberg og Tagkjærhuus.
 2. Bramdrup, med 17 større og mindre Gaarde, af hvilke 3 høre under Troiborg, 27 Landboelssteder og 22 Indersthuse. Eget Navn have af Gaardene: Rambøgergaard, Østergaard og Riglandseeg; af Landboelsstederne: Anholt, Hølkjer, Herregaard, Torp og Drendrupmølle.
 3. Drendrup har 6 Parcelgaard, hvoriblandt Lønderager og Petersborg, 1 Landboel, som kaldes Staveled, 3 Fæstelandbøler fra Drendrupgaard og 3 Indersthuse. Til Hovedparcelen høre rigeligen 277 Tdr. Land a 320 □ Roder.
- Anm. Bramdrup og Drendrup, med Undtagelse af 3 Gaarde, 3 Landbøler og 2 Indersthuse paa Troiborg Rettighed, høre til det Høirupper District.
4. Fobeslet eller Fobisket med Hoppes har 37 større og mindre Parceler, af hvilke flere hist og her ere samlede under een Besidder. 5 af de herliggende Eiendomme kunne betragtes som større og 5 som mindre Gaarde; 13 mindre Parceler og 4 Løstegodser kunne anses som Landbøler; desuden

(F*)

findes endnu 6 Understuse. Eget Navn have følgende Gaarde: Fobeslet, Stamparcele med 347 Tdr. Land, Kransbjerg, Langbjerg, Christiansholm, Schransgaard og Lærkenborg. Badhuus er et Landboel og Godrum og Trolholm ere Tostegodser.

Jordbunden i Oddis Sogn er for det meste god og frugtbar; dog findes der ogsaa, især til Bramdrup, noget skarp Land. Med Engebund og Mose er man temmelig godt forsynet, af Skov findes noget. Et Par Skove ved Fobeslet og Drendrup tilhøre Kongen, det samme er ogsaa Tilfældet med den store Svanemose.

Kirken er en anseelig Bygning med et spids Taarn. De tre første Præster, som vides, ere: Laurentius Rønne, Ambrosius og Severin Lutter; denne sidste, der blev anseet som en stor Herremester, døde 1556.

Af Skoler findes to, een beliggende imellem Oddis og Bramdrup og en anden paa Fobeslet Mark.

Baade Drendrup og Fobeslet have i ældre Tider været Herresæder og tilhørt den Lindenovske Familie. Det sidste var et befæstet Slot, og i Nærheden deraf skal have lagt en Landsby, som er afbrændt. Foruden dem skal der endnu have lagt 2 Herregaarde i Sognet, en som hedde Gammehauggaard paa Drendrup Mark, og en anden som stod i Drideljør.

Oddis Sogn, med Undtagelse af det, som deraf hører til det Høirupper District, udgjør $7\frac{1}{2}$ Plove; til disse kommer endnu 4 Plove til Fobeslet, $\frac{7}{8}$ Plove til Præstegaarden, $\frac{1}{2}$ Pl. til Skovfogedboligen Fobesletlund og henimod 1 Plov henhørende til flere Besiddelser i Sognet.

Indbyggernes Antal er, med Udelfkelse af Bram-

drup og Drendrup, 711 Personer. Valgbare ere i Sognet 24 og valgberettigede 10 Grundeiere.

6. Bonslyd Sogn.

Dette Sogn, som ligger $3\frac{1}{4}$ Miil N. for Haderslev, indsluttes af Oddis, Taps, Veistrup og Dalbye Sogne samt af Nørre-Jylland.

Det bestaaer kun af een Bye og en Deel Udflyttere. I det Hele har Bonslyd 27 Gaarde, hvoraf de 16 ligge i Byen og de 11, hvoriblandt Sønderstovgaard og Vangkjærgaard, uden for samme; 56 Landboelssteder, nemlig 31 i Byen og 25 udenfor; 17 Inderstehuse, hvoraf de 14 i Byen og de 3 paa Marken. Eenligt liggende Gaarde og mindre Steder i Sognet, som ikke ere udflyttede fra Byen, ere: Stangemoesled, Payholm, Kofholm, Kongehuus, Strathuus, Svaneemoeshuus og Hoppeshuus. — Provegaarden er bygget paa Pastoratlandet.

Sognets Marker ere i det Hele taget gode. Af Skov og Engbund findes ikke meget, derimod mangler det ikke paa Torvejord.

Kirken, der fører Navn af Frederikskirke, er en ny Bygning, hvortil den afdøde Konge, Frederik den Sjette, som ogsaa har foræret den et Orgel, lagte Grundstenen den 5 Juni 1824. Opførelsen af samme kostede 11,250 Rigsd. Den gamle Kirke, som baade var meget brøstfældig og tillige for lille, var bygt i det 11 Aarhundrede og indviet til Sct. Anna.

Som første Præst ved denne Kirke nævnes Antonius Johannis 1528; hans Eftermand Mathias Jensen, af hvem man har en Fortegnelse over Præstekomsterne, var stærk i at mane. Sandsynlig i hans

Lid, nemlig 1566, blev Seest, som dengang tilligemed Dalbye var Annex til Bonslyd, af Hertug Hans lagt under Jylland og fik sin egen Præst.

Sognet har kun een Skole, der ligger i Bonslyd Bye.

Hele Sognet, med Undtagelse af Præstegaarden, der udgjør $\frac{1}{6}$ Pl., staar for $10\frac{1}{2}$ Møve.

Antallet af Indbyggerne er 724 Personer, dog ere Beboerne paa to Gaarde i Seest, der endnu høre til Haderslev Amt, heri medregne. Valgberettigede Befiddere findes her 16 og valgbare Grundeiere 10.

7. Dalbye Sogn.

Dalbye Sogn ligger Østen for Bonslyd, hvortil det er Annex, og omtrent i samme Graastand fra Haderslev som dette Sogn. Det grænses mod Gølding Fjord, Bjert, Veistrup og Bonslyd Sogne.

Til samme høre:

1. Dalbye, med 9 større og mindre Gaarde, hvoriblandt Høigaard og Lindgaard, 8 Landboelskeder og 5 Inderstjuse. Dgsaa har Præsten i Bonslyd her en Annexgaard. I Nærheden ligger en Vandmølle.
2. Lveeb, med 6 større og mindre Gaarde, 12 Landboelskeder og 4 Inderstjuse.
3. Rebek, med 1 Gaard, 4 Landboelskeder og 1 Inderstjuse. I Nærheden ligger en eenlig Gaard Bjerregaard kaldet.
4. Straarup, en forhenværende Herregaard, der 1543 blev beboet af Niels Glambek og 1660 af Hans Generanus. Da den kort derpaa kom til at tilhøre Kongen, bleve nogle smaa Parceller lagte til de kongelige Inderstjuse i de

tilgrændsende Byer, og det Øvrige endelig 1788 deelt i 9 Parceler, som igjen bleve sammentjøbte og forenede.

Jordbunden er forskjellig: til Dalbye bedre, til Tveed og Nebel mere skarp og sandet. De forhenværende Skove ere tildeels forhugne. Paa Mosejord fattes det, og af Engebund har man ingen Overflodighed.

Kirken har et Taarn og ligger høit.

I Dalbye findes en Skole, der besøges af Sognets samtlige Børn.

Foruden Straarup har her i ældre Tider endnu været en Herregaard, nemlig Tveed-Hovedgaard, der til en Tid tilhørte Otto Krumpen. Denne Mand skal, efter gamle Fortællinger, have laant Penge af en Broder, han havde i Golding, under den Betingelse, at de skulde betales igjen paa en bestemt Dag om Middagen Kloffen 12; stete dette ikke, da skulde de til Gaarden liggende Lænderier tilhøre Broderen. Otto Krumpen fik imidlertid Pengene samlede; men just som han kom paa Golding Broe slog Kloffen 12 og — hans Lænderier vare tabte. Saameget er imidlertid vist, at Gaarden er nedbrudt og at Marken tilhører Golding Bye. Flere Dffersteder og Gravhøie findes i Sognet.

Plovtalet er 10 $\frac{3}{4}$; men Straarup, som ikke er indbefattet deri, staaer for 2 $\frac{1}{2}$ og Møllen for $\frac{3}{10}$ Plove.

Antallet af Indbyggerne er 480 Personer, hvori blandt ere 10 valgberettigede og 7 valgbare Grundeiere.

8. Bjert Sogn.

Dette Sogn, der ligger henimod 3 Mil N. for Sæderølev, grændser ligesom det foregaaende mod Kol-

dingfjord, og omgives iøvrigt af Dalbye, Veistrup og Stenderup Sogne.

Til Sognet høre:

1. Bjert, med 11 større og mindre Gaarde foruden Præstegaarden, 13 Raadner- og Landboelssteder og 12 Indersthus. Udflyttede ere 4 Gaarde, af hvilke den største kaldes Langholtgaard, samt 3 Raadnersteder og 3 Indersthus. De 2 af Gaardene ere Hospitalsgaarde.
2. Binderup, med 8 større og mindre Gaarde, 9 Raadner- og Landboelssteder og 5 Indersthus. Udflyttet er Dvermarkgaard, som ligger ved Binderup Mølle, en kongelig Pagtvandmølle, samt 3 Raadnersteder.
3. Nitrup, med 16 større og mindre Gaarde, 19 Landboelssteder og 19 Indersthus. Af 4 til Byen hørende Udflyttergaarde kaldes den ene Fredsgaard. Paa Nitrup Mark og i Nitrup Skov ligge desuden endnu 10 større og mindre Gaarde, 12 Raadnersteder og 10 Indersthus, og paa Straarup Mark 5 Raadnersteder, som høre her til Sognet.
4. Skartved, med 9 større og mindre Gaarde, 2 Landboelssteder og 4 Indersthus; udflyttede paa Marken ligge endnu desuden 4 mindre Gaarde, hvoraf den ene kaldes Lønnegaard, og 6 Raadnersteder. Den ene Gaard og de 3 Indersthus i denne Bye staae under dansk Jurisdiction.

Jordbunden er i dette Sogn særdeles god; mindst frugtbare ere de Marker, som støde til Bankerne ved Grønninghoed. Bjert og Binderup have betydelige Skove, de andre Byer mindre. Paa Engbund og Torvestjær fattes det paa sine Steder.

Kirken er en ældgammel, men smuk og rummelig Bygning med Taarn. Siden 1833 har den modtaget mange Forbedringer. Den første Præst ved samme, som antog Luthers Lære, var Mads Hansen. Aaret, da dette skete, findes ikke angivet.

Sognet har to Skoler, en i Hjert og en anden i Nitrup.

Hjert blev i gamle Dage kaldet Byartha, Barrith eller Barwith, og omtales allerede 1280. Den nordvestlige Deel af Hertugdømmet fik derefter sit Navn, og hedde Barrithsøssel. Tingstedet for dette Søsels har rimeligviis været paa de saakaldte Thorshøie ved Binderup. Hvor Binderup ligger, laae forðum Herresædet Bengarden, der blev beboet af Hartvig Smalste 1460. Paa samme Byes Mark skal Dblinggaard, en anden Herregaard, have ligget. Ogsaa vides en Plads i Nærheden af Skartved, hvor der baade skal have været et Herresæde og en Mølle. — Flere Steder i Sognet findes hedenste Dffersteder og Gravhøie.

Hjert Sogn staaer for 32 Plove; desforuden høre endnu $\frac{1}{2}$ Pl. til Præstegaarden og $\frac{1}{2}$ Pl. til en Gaard i Nitrup.

Antallet af Indbyggerne er 1262 Personer. Valgberegtigede ere 42 og valgbare 30 Grundbesiddere

9. Stenderup Sogn.

Dette Sogn, der ligger $\frac{3}{4}$ Mil N. O. for Haderslev, udgjør det nordvestligste Hjørne af Hertugdømmet Slesvig. Det indsluttes af Colding Fjord, lille Belt, samt Veistrup og Hjert Sogne.

Til dette Sogn høre:

1. Stenderup, der, foruden Præstegaard og Degne-

bolig, har 31 større og mindre Gaarde, 20 Parcelstæder, 20 Landboler, 43 Understue og 29 Leievaaninger. Udflyttede Gaarde ere 20, deriblandt: Dallsgaard, Løgesminde, Fensbjerggaard, Østergaard, Hørgaard, Brødregaard, Høisagergaard, Lyksgaard og Skibelundgaarde. Af 14 udflyttede Parcelstæder kaldes 4 Himmeltoft, 1 Gammelnalboe, 1 Hausmark og 1 Høisager. Af 19 udflyttede Landboelstæder hedde 10 Mørkholt og 6 Frydenborg. I Nærheden af Stenderup findes endnu en Holzførsterbolig: Løverodde og 2 Skovfogedboliger: Stenderupstrand og Seliumhauge.

2. Barmark, med 5 Gaarde, 1 Landboelstæde og 6 Leievaaninger. 1 Gaard, 1 Landboel og 1 Hysted ere udflyttede og kaldes tilfammen Møshuus.

Ligesom i det foregaaende Sogn er Jordbunden her meget frugtbar, ogsaa findes her gode Enge og en Del Skov. Omkring ved lille Belt og Colding Fjord ligger meget betydelige Skove og en Plantage af Naaletræer, som tilhøre Kongen.

Kirken er en stor smul Bygning. Den er meget gammel og blev 1386 begavet med Rettighed til at meddele Afslad. Den første Præst ved samme, som antog Luthers Lære, var sandsynlig Hr. Gregers, der levede 1529. Hans Eftermand Michel Petersen fra Øddis kunde baade mane og spaae. Christen Humbleth, der stod her fra 1656 til 1707 maatte i Krigstiden følge Polakkerne som Tolk, og ved denne Leilighed udstaae meget.

For hele Sognet findes een Skole i Stenderup.

I Stenderup Skov findes Spor af to Herresæder, hvoraf det ene kaldtes Stinkelsborg. Stedet, hvor det andet har lagt, fører Navnet Huusvold. Dgfaa paa Varmark Byes Mark skal have lagt en Herregaard. Grayhoie og Dffersteder sees paa flere Steder i Sognet. 1807 bleve 21 Gaarde tilligemed Præstegaarden og 36 mindre Steder ødelagte ved en Ildbrand.

Stenderup Sogn udgjør 21 $\frac{1}{2}$ Møve; desforuden høre endnu til Præstegaarden $\frac{1}{2}$, til Holzførsterboligen og de to Skovfogedboliger $\frac{1}{2}$ og til en anden Gaard $\frac{1}{2}$ Møv.

Antallet af Indbyggerne er 923 Personer, blandt hvilke findes 29 valgberettigede og 19 valgbare Grundeiere.

10. Heils Sogn.

Dette Sogn ligger 2 $\frac{1}{2}$ M. N. V. for Haberslev, og indsluttes af Veistrup og Aller Sogne samt af det lille Belt.

Til Heils Sogn høre:

1. Heils, med 21 større og mindre Gaarde, 13 Landboelssteder, 8 gamle Raadnersteder og 16 Inderstehuse. Udslyttede ere af Gaardene 3 og af Landboelsstederne 9, hvoraf de 3 kaldes Skovhusene. Blandt Gaardene ere 2 smaa Hospitalsgaarde, den ene i Byen og den anden udenfor samme. I Nærheden af Heils ligger ogsaa endnu et Landboel kaldet Huulbek og Vargaarde eller Rjær-Mølle, hvortil er kjøbt en Deel Jord fra Heils, Aller og Veistrup Sogne.

2. Stavnshjerg, med 3 Gaarde, hvoraf den ene er udflyttet.
3. Bygebjerg, med 2 Gaarde, hvoraf den ene er udflyttet, og et udflyttet Landboelssted.
4. Trapendahl med 1 Gaard og 7 Parceller komne fra Bargaarde.
5. Bargaarde, en forhenværende Herregaard, danner nu 2 Frigaarde, de fornævnte 7 Parceller i Trapendahl og 2 andre, som kaldes Kallehøi. Skovfogedboligen, som ogsaa er en Parcele derfra, hedder Bargaardelund.

Sognets Marker ere næsten overalt meget gode; men af Engbund, Torvejord og Skov findes neppe det Fornødne. En forhen til Bargaard hørende Skov tilhører nu Kongen.

Kirken ligger udenfor Byen i Nærheden af Heilsminde. Den har et spids Taarn og siden 1822 et Orgel. Efter gamle Sagn skal den første lutheriske Præst ved samme, Knud Jensen, 1571 være bleven dræbt af Bønderne i Veistrup Kirke. Af Hæd Johansen Schougaard, der her blev ansat som Præst 1716, findes endnu følgende Vers paa en Tavle i Kirken:

„Nar sytten Hundred to og tive,
 Da Herr Ahrend Fischer var
 Provst i Amtet, lod han give
 Sin Consens, at Præsten laer,
 Som af Navn Herr Hæd man kalder:
 Denne Tavle sætte saa,
 At der efter Nar og Alder
 Præsterne kan sættes paa.
 O Gud! lad Kirken stedse groe;
 Kong Friderich giv Fred og Roe,
 Herr Conrad Detlev Reventlow
 Lad i Naade hos dig boe.
 Frie fra Satans onde Paf!
 Duffen ønskes af Herr Hæd.“

En Skole, som besøges af alle Sognets Børn, findes i Heils Bye.

Heilsminde er en med Lille-Belt i Forbindelse staaende Søe, der indeholder et Areal af omtrent 400 Tdr. I forrige Tid var der en Dæmning over Mundingen; nu er den aaben og kaldes Slusen. Her er en Ladeplads for smaae Skibe.

Heils Sogn staaer for $10\frac{1}{2}$ Plove; desuden høre endnu til Skovfogedboligen $\frac{1}{10}$, til Præstegaarden $\frac{2}{3}$ og til Bargaard $1\frac{4}{5}$ Plove.

Antallet af Indbyggerne er 601 Personer. Valgberechtigede ere 21, valgbare 10 Grundbesiddere.

11. Veistrup Sogn.

Dette Sogn, der ligger $2\frac{1}{2}$ Mil N. for Haderslev, er Anner til det forrige. Det indsluttes af Heils, Aller, Taps, Bonslyd, Dalbye og Hjert Sogne samt af Lille-Belt.

En egentlig Bye, som hedder Veistrup, gives der ikke. Om der har været en saadan i Fortiden, lader sig ikke med Visshed bestemme; derimod veed man, at der i Sognet har været et Herresæde af dette Navn, som 1560 tilhørte en Oluf Gaas, der blev optagen i Adelsstanden af Kong Christian den Tredie. Af dennes Søn er Gaarden sandsynlig folgt og siden adskilt under en følgende Besidder.

Til Veistrup Sogn høre:

1. Veistrup roii, med 12 større og mindre Gaarde, 13 Landboelssteder og 6 Indersthuse.
2. Sjolund, med 10 større og mindre Gaarde, 9 Landboelssteder og 4 Indersthuse. Udflyttet er Vyksgaard.

3. Grønninghoed, med 11 større og mindre Gaarde, 14 Landboelssteder og 9 Indersthus. Iblandt Gaardene er en saakaldt Salariegaard og en Kirkegaard.

De til Sognet hørende Marker ere for det meste, naar Banterne ved Grønninghoed, der have en skarpere Jordbund, undtages, meget frugtbare. Skovene ere betydelige og af Eng og Mose have en Deel. Især har den saakaldte gamle Mose en anseelig Størrelse. Strandstoven, østen for Grønninghoed, tilhører Kongen.

Weistrup Kirke laae i gamle Dage i en tyk Skov og blev betjent af Capellaner fra Goding. Den nærværende Kirke er bygget 1471 (efter Andre 1071); men da den er brostfældig vil den blive nebrudt paa Taarnet nær og en anden større Kirke opført i Stedet.

Skolen for hele Sognet ligger tæt ved Kirken.

Ved Grønninghoed ligger den bekjendte Skamlingsbanke, der hæver sig 360 Alen over Vandfladen. I Sognet findes paa forskjellige Steder hebenste Begravelser.

Weistrup Sogn staaer for 13 Plove, hertil kommer endnu Salariegaarden, som udgjør $\frac{1}{2}$ Plov.

Indbyggernes Antal er 664 Personer. Valgberetigede ere 19 og valgbare 5 Grundeiere.

12. Aller Sogn.

Dette Sogn, som ligger 2 Mil N. for Haderslev, grændser til Lille-Belt, Hjelstrup, Tyrstrup, Taps, Weistrup og Heils Sogne.

Til Sognet høre:

1. Aller, med 5 større og mindre Gaarde, 9 Landboelssteder, 5 Indersthus og en Vandmølle.

2. Brabek, med 3 Gaarde, 6 Landboelssteder og 4 Indersthuse. 2 Gaarde ere edernsförder Hospitalsgaarde. Et Landboelssted ved Landeveien kaldes Weiderhand, og et Indersthuus Fauershavehuset.
3. Skovhuus, med 4 Gaarde og 3 Landboelssteder.
4. Kobbersted, med 2 Gaarde.
5. Stubbum, med 12 Gaarde, 9 Landboelssteder og 10 Indersthuse. En udflyttet Gaard kaldes Skovroi. 1 Gaard er Pastoralgaard, 2 ere Hospitalsgaarde og 2 Frigaarde.
6. Meng, med 6 Gaarde og 3 Indersthuse. Udflyttet er Mengsgaard. 1 Gaard er en edernsförder Hospitalsgaard.
7. Store-Anslet, deelt imellem Aller og Fjellstrup Sogne. Til Aller høre 7 Gaarde, 13 Landboelssteder og 1 Indersthuus. Den ene af Gaardene er en Hospitalsgaard.
8. Lille-Anslet, ligeledes deelt imellem Aller og Fjellstrup Sogne. Til Aller henhøre 3 Gaarde og 2 Landboelssteder.

Anm. Aller, Brabek, Skovhuus og Kobbersted kalder man Byerne paa denne Side Aaen, fordi Tapsaae, som kommer fra Taarning og Aller Mølle, deler Sognet i 2 Dele. Byerne paa den anden Side af Aaen ere: Stubbum, Meng, Store- og Lille-Anslet.

Jordbunden er næsten i hele Sognet god og paa somme Steder meget god. Af Skov og Løvemoose Hayes ikke meget; ogsaa paa Engebund mangler det hist og her, dog have Brabek og Meng gode Enge.

Kirken, en anseelig Bygning med Taarn, fik 1820 et Orgel. Den første Præst ved samme, som omtales,

er Laue Jensen, der døde 1567. I hans Tid blev Taps Kirke annekeret til Aller. I hans Eftermands Damp Lauesens Tid skal Kong Frederik med sit Hof have opholdt sig i Aller.

Sognet har kun een Skole, som er i Aller; dog besøge Børnene fra Allet = Anstet og Meng Skolen i Anstet, der ellers hører under Fjellstrup Sogn.

I Sognet findes flere Spor af hedenske Offersteder og Gravhøie. Mærkelig er især den saakaldte Steenøvn.

Aller Sogn staaer for 13 $\frac{1}{4}$ Plove, hvortil endnu kommer for Mollen $\frac{1}{2}$, for Præstegaarden $\frac{2}{3}$ og for en Gaard i Stubbum $\frac{27}{100}$ Pl.

Antallet af Indbyggerne er 780 Personer; valgberettigede ere 35 og valgbare 17 Grundeiere.

13. Taps Sogn.

Taps Sogn er Anner til Aller, og ligger $\frac{1}{4}$ Mil N. for Haderslev. Det grændser imod Tyrstrup, Frørup, Øddis, Bønslyd, Vejstrup og Aller Sogne.

Til dette Sogn høre:

1. Ostorp, med 15 større og mindre Gaarde, 10 Landboelssteder og 8 Inderstihuse. Iblandt Gaardene ere 1 Kirkegaard og 1 Hospitalsgaard. 4 af dem, deriblandt Neffgaard, ere udflyttede.
2. Tingfkovhede, med 10 Landboelssteder og 2 jordløse Huse paa Ostorp Mark ved Kongeveien. Navnet skal hidrøre fra et Tinghuus, der for en Deel Aar siden her har lagt paa en med Skov besøgt Hede.
3. Tapsuhr, med 7 større og mindre Gaarde, 6 Landboelssteder, 11 Inderstihuse og 7 jordløse

Huse. 2 Gaarde og 2 Landboelssteder staae under Hospitalet i Eckernförde. Udflyttede ere Konhøigaard og Nyegaard.

4. Skovrup, med 6 Gaarde, 2 Vandbøler, 1 jordløs Huus og 2 Indersthusse. En af Gaardene, som er udflyttet kaldes Hørgaard, en anden er Anner-Præstegaard til Aller.
5. Af Høkkelbjerg i Tyrstrup Sogn høre flere Steder, deriblandt Bærtshuset, i Kirke- og Skoleanliggender under Taps. Dgsaa ere to Vandbøler sammesteds Præstelandsbøler til Aller.

Markerne til Taps Sogn ere i Almindelighed gode, dog falde de somme Steder noget lavt. Af Engbund findes noget. Kun enkelte Besiddere have god Skov, paa Mosejord mangler det derimod ikke, især har Tapsuhr Overflodighed deraf.

Kirken ligger paa Marken ved Taps Lac. Den har i ældre Tider haft sine egne Præster. Herr Dampø, som døde 1544 var den sidste af disse.

En Skole for det hele Sogn ligger i Nærheden af Kirken.

Navnet Taps skal oprindelig have været Dabs eller Daabs, fordi der ved Lacen, som flyder forbi Kirken, skal have været et berømt Døbested. Dstorp skal tilforn have lagt ved Kongeseien, men i Krigstiden være bleven flyttet længere mod Østen. Den Mark, hvorpaa den har staaet, kaldes endnu Byetoster.

Taps Sogn udgjør 12½ Plove, foruden ¾ Plove, som ligge til en Gaard i Skovrup.

Antallet af Indbyggerne er 558 Personer; valgberettigede ere 20 og valgbare 11 Grundbesiddere.

11. Fjelstrup Sogn.

Fjelstrup Sogn ligger $1\frac{1}{4}$ Mil N. V. for Haderslev. Det grænses n. o. Lille-Velt, Bønsbæk, Aastrup, Bjer-ning, Torstrup og Aller Sogne.

Til samme høre:

1. Fjelstrup, med 12 Gaarde, hvoriblandt 1 Kirkegaard og 1 Hospitalsgaard, 1 Landboel, 23 Aaadnersteder og 11 Indersthuse. Af Gaardene ere udflyttede Bygyraae og Refshauge; af Landboelsstederne: Fjelstrup = Roi (3 Landb.), Bielidt, Nordskov, Hauge og Frydendal; af Indersthusene: Hauge, Enghaug, Sandholdt og Kronborg.
 2. Gammelbye, med 3 Gaarde og 1 Indersthus.
 3. Sylderup, med 12 Gaarde, 4 Landboeler, 8 Aaadnersteder og 9 Indersthuse. Af Gaardene ere eenligt liggende Køllet og Sylderupgaard, som ogsaa kaldes Bjørnsauge, og udflyttede Fuglsang og Nørgaard. Af Aaadnersteder fore Kiil, Kobbelsuus og Lille-Fuglsang egne Navne. Et af Inderststederne hedder Badhuus.
 4. Knud, med 17 Gaarde, hvoraf de 4 ere Kirkegaarde, 8 Landboelssteder og 5 Indersthuse. Udflyttede ere af Gaardene: Gjørsholm, Borhaug og Hauge.
 5. Store-Anslet, deraf til Fjelstrup Sogn: 7 Gaarde, 5 Landboelssteder og 8 Indersthuse.
 6. Lille-Anslet, deraf til Fjelstrup Sogn: 3 Gaarde, hvoraf den ene er en Hospitalsgaard, 1 Landboel og 1 Indersthus.
- Anm. Sylderup her i Sognet udgjør et eget District, som horer under Haderslev Herred.

Markerne have næsten overalt en god Jordbund og ere frugtbare. Af Engebund findes en Deel, ogsaa have ikke faa Besiddere ret god Skov.

Kirken er en anseelig Bygning med Taarn. Den første lutheriske Præst ved samme var Georgius Barsøe, som døde 1562. Iblandt hans Efterfølgere i Embedet fortjener især at mærkes Matthias Alslov, der begyndte med at være Bispeframmer og ved Flid bragte det saa vidt, at han døde som Præst i Fjelsstrup.

Sognet har 3 Skoler: en i Fjelsstrup, en i Anstet og en i Knud.

Her har i gamle Dage været flere Herregaarde, deriblandt Kehlet, som 1553 blev beboet af Gunde Lange og Cathrine Breide. Ogsaa Syldebruggaard eller Bjørnshauge, der endnu er en Frigaard, har havt Privilegier fra 1532.

Fjelsstrup Sogn staaer for 17 Plove foruden $\frac{1}{2}$ M. der horer til Præstegaarden. Deraf udgjør det Syldebrupper Distrikt $7\frac{1}{2}$ Plove.

Antallet af Indbyggerne under Tyrstrup Herred er 670 og i Syldebrup Distrikt under Haderslev Herred 213 Personer. Valgberettigede ere 44 og valgbare 28 Grundeiere.

15. Bjerning Sogn.

Dette Sogn, der er Anner til Moltrup Sogn i Haderslev Herred, ligger 1 Mil N. for Haderslev og grændser til Aastrup, Moltrup, Tyrstrup og Fjelsstrup Sogne.

Til Sognet hore:

1. Skovbølling, med 4 Gaarde og 1 Landboeløstet.
2. Norkjær, med 3 Gaarde og 2 Underhuse.

(G*)

3. Cabdrup, med 5 Gaarde, 13 Landboeløsteder og 5 Inderstbuse.
4. Errigsted, med 8 Gaarde, 3 Landboeløsteder og 3 Inderstbuse.

Enligt liggende Gaarde og mindre Steder ere: Ulsøhuus, en Skovriderbolig; Tommeshuus, et Værtshuus; Bjerningroi, en Frigaard, Bjerninghuus, med noget Ammerland til Moltrup Pastorat; Aabroe: 1 Landboeløstet og 2 Inderstbuse paa Rorkjær Mark.

Anm. Bjerning Sogn er deelt imellem Tyrstrup og Haderslev Herreder, og bestaaer derfor af 2 Districter, som hvert har sin Sognefoged. Skovbølling, Rorkjær, Cabdrup, Aabroe og Bjerninghuus høre under Tyrstrup- og Errigsted, Tommeshuus, Bjerningroi og Ulsøhuus under Haderslev Herred.

Til Sognet hører en Deel gode Jorder; men ogsaa nogle ringere. Eng og Mose Hayes ikke i Overflodighed. Flere Beboere have Skov.

Kirken ligger smukt paa en Hoi tæt ved Kongeveien. Den er meget gammel, og omtales allerede i Breve fra 1436.

Skolen for hele Sognet findes i Skovbølling.

Bjerning Sogn staaer for rigelig $11\frac{1}{2}$ Plove, hvoraf 8 høre under Tyrstrup og $3\frac{1}{2}$ under Haderslev Herred.

Antallet af Indbyggerne er under Tyrstrup Herred 226 og i Errigsted District 118 Personer. Valgberetigede ere i Sognet 20 og valgbare 8 Grundeiere.

III. Gram Herred.

Dette Herred har sit Navn fra det adelige Gods Gram, som ligger ved dets Grændse. I Længden fra Sonden til Norden, strækker det sig 4 Miil og i Bredden, eller fra Østen til Vesten, har det fra en halv til rigelig 3 Miil. Omgivet er det af Apenrade Amt, Haderslev= Tyrstrup= Frøs= Hvidding= og Norre=Maugstrup Herreder. Herredet har, hvad Østkanten angaaer, temmelig frugtbar Jordbund med en Deel Skov; Vestkanten derimod er, især naar Gram og Jels undtages, mere skarp og altsaa ogsaa mindre frugtbar. Plovtallet udgjør 128, under hvilket imidlertid hverken Præstegaarde, Møller eller en Deel af de til de forhenværende kongelige Jorpagtergaarde hørende Lænderier ere indbefattede. Sogne i Herredet ere:

1. Gram,
2. Nustrup,
3. Skrydstrup,
4. Hammelef,
5. Bittsted,
6. Maugstrup,
7. Jægerup,
8. Sommersted,
9. Drenvad og
10. Jels.

Af disse staae, som tilforn er omtalt, Gram, Nustrup og Skrydstrup i kirkelig Henseende under Biskoppen i Ribe.

1. Gram Sogn.

Dette store Sogn ligger $2\frac{1}{2}$ Miil D. for Ribe imellem Svirup, Fohl, Rødding, Østerlinnet og Nustrup Sogne.

Til samme høre følgende Byer:

1. Gram = Bye, der har 6 Dtinger, foruden 2, som høre til Præstegaarden. Ved Byen er en Vandmølle.
2. Besterlinnet, som har 16 Dtinger, af hvilke de to tilhøre Nyegrammer og de øvrige Gammelgrammer.
3. Skjoldager, med 9 Dtinger, tilhørende Nyegrammer.
4. Rastrup, med 18 Gammelgrammerne og 13½ Nyegrammerne tilhørende Dtinger.
5. Thiset, hvor Gammelgrammerne have 16, Nyegrammerne 17½, Nyboller 5 og Skaffenborgerne 4 Dtinger.
6. Endrupskov, med 13 Dtinger, hvoraf de to tilhøre Skaffenborgerne.
7. Aarup, med 3 Gaarde, der udgjøre 6 Dtinger eller $\frac{2}{3}$ Mø, som staae under Haderslev.

Enligt liggende Gaarde ere:

1. Gramgaard, hvorfra der paa Livsfæste ere afhændede 6 smaae Parceller, af hvilke 2 kaldes Hindballe, 2 Møgelballe og 1 Gramlund.
2. Nybol.
3. Gjelstoft, en Gaard ved Gjelstaae. Den har i ældre Tider tilhørt den buchwaldske Familie og kom derpaa til Kongen. Da der aarligen tabtes ved den, skulde den have været solgt 1812; af Mangel paa Kjøbere blev Salget imidlertid opsat til 1814, da den blev afhændet for en ubetydelig Sum.
4. Villeshund, en Meieriegaard.
5. Skovgaard, ligeledes en Meieriegaard.
6. Gjelstbroe, hvorved en Vandmølle.
7. Aastov.

8. Besternybol, en Parcele fra Nybolgaard. I Nærheden deraf en Stampemølle.

Naar Byen Marup og Gaarden Gjelstoft (1½ Plov foruden en Engparcele, ¾ Plov, der er solgt til Arnum) samt Dele af Thiset og Endrupstov undtages, hører hele Gram Sogn til Godserne Gram og Nybol.

Disse to Godser ere i den senere Tid saaledes forenede med hinanden, at Grændserne imellem dem ikke noie lader sig bestemme. Hvad den ældre Historie fortæller os om Gram er ubetydeligt. Det forhenværende gamle Slot skal imidlertid være bleven bygget i en tyf Skov 1311 og have været saa stærkt befæstet, at det kunde give sig i Kamp med Ribe. Herefter blev det af Fe'dmarskalk Hans Schack flyttet en halv Mil længere mod Sonden, hvor det endnu ligger. I Marts 1358 blev Ridderen Erland Kalf belehnet med Gram. Sildigere Besiddere vare 1399 Hemmikus Limbeck; derefter den reventlovske Familie og 1605 Christoph v. Buchwald, hvis Son Ditlev v. Buchwald 1638 solgte det til Kong Christian den Fjerde, som igjen overlod det til Gregorius v. Pudewels, der døde 1658. Efter hans Død blev Godset den grevelige Schackske Families Eiendom; 1712 tilhørte det en Greve af dette Navn, som var Amtmand i Ribe, 1760 skjenkede Enken efter en Geheimeraad Schack Gram til Kammerherre Frederik Christian Gr. af Schack. 1807 var Knud Ville Greve af Schack og siden 1822 er Heinrich Adolph Greve af Brockenhuus-Schack paa Giesegaard Eier deraf.

Nybol, der egentlig ligger i Fohl Sogn, og opstod af fire nedlagte Gaarde, havde i længere Tid samme Besidder med Gram. Senere bleve Godserne adskilte,

og Nybol tilhørte Familien Blome; 1712 var Wulf Wohnsfløth Eier deraf, derpaa en Doctor Koch, hvis Søn 1754 folgte det til Grevinde Anne Sophie af Schack. Efter denne Tid have begge Godser vedvarende været forbundne med hinanden.

Til Gram og Nybol høre foruden Hovedgaardene Gram og Nybol, Meieriegaardene Billeslund og Skovgaard, Vandmøllerne i Gram og Gjelbroe, Stampemøllen ved Vesternybol, Byerne: Gram, Skjoldager, Kastrup, Aalkjer, Vesterlinnet, Brendstrup med Laasled, Hundebøl, Fohl og Møllerup, Dele af Thiset, Ganderup og Enderupskov, samt Parcellerne: Gramlund, Hindballe, Møgelballe, Kiemsgaard, Gjelbroe, Aaskov, Vesternybel, Skovgaard og Jenning. Desuden findes endnu nogle Tilliggende i de kongelige Byer Gabel, Østerlinnet, Brostrup, Hygum og Jødstedt.

Gram og Nybol have tilsammen et Areal af 20,636 Tdr. Land a 240 D. N., nemlig:

Hoved- og Meieriegaardene . . .	3177½ Tdr.
de saakaldte gamle Ciere . . .	1771¾ —
de allerh. approberede Besiddere . . .	3901¾ —
de ikke approberede Besiddere . . .	445¾ —
Kirker og Skoler	122½ —
Fæstebesiddere	10916¾ —

20,636 Tdr.

Under de saakaldte Nygrammer forstaaes de Tilliggende, som Feltmarskalk Hans Schack 1663 tilkjøbte sig af Kong Frederik den Tredie i Kastrup, Vesterlinnet, Skjoldager, Thiset, Fohl, Ganderup, Aalkjer, Brendstrup, Østerlinnet og Arnum. Disse Nygrammer udgjøre 16, de gamle Grammere 30 og det til Nybol hørende Gods 9 Plove.

Antallet af Indbyggerne paa Gram og Nybøl Godser er 2770 Personer.

Begge Godser, der hore til det andet angler District af adelige Godser, have en egen Justitiarius. De kongelige Skatter, som betales paa Gram, afleveres for Gammelgrammerne til den Kentsborger Kasse og for Nygrammerne til Amtstuen i Haderslev.

Jordbunden er i Gram Sogn af bedre og ringere Godhed. Ved de store Gaarde er den meest kultiveret; disse ere ogsaa godt forsynede med Eng. Blandt Byerne har Kastrup den bedste, Thiset en ret god og de øvrige en mindre betydelig Høeavl. Omkring ved Gram findes en Deel Skov, som tilhører Grevnen. Torvejord havees i Dverflodighed til Kastrup, men kun i liden Mængde til de andre Byer.

Kirken er en anseelig Bygning med Orgel. Gieren af Gram har Kaldsrettighed. Den første Præst, som angives ved samme, er Herr Johannes, død 1592.

Skoler findes i Grambye, Besterlinnet, Kastrup, Thiset og Endrupskov.

Gram Sogn skal tilforn have udgjort to Sogne; den ene Kirke er den nuværende i Grambye; den anden, der var indviet til Sct. Theocari, skal endnu i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede have staaet østlig for Endrupskov.

Antallet af Indbyggerne i Gram Sogn er 1822 Personer. Valgberettigede ere 14, valgbar 1 Grundbesidder.

2. Nustrup Sogn.

Nustrup Sogn ligger $2\frac{1}{2}$ Mil V. for Haderslev, og er omgivet af Skrydstrup, Jægerup, Drenvad, Østerlinnet og Gram Sogne.

Til Sognet hore følgende Byer:

1. Store=Nustrup, der, foruden Præstegaarden, har 13 Gaarde, 13 Landboels= og 11 Inderstfæder.
2. Lille=Nustrup, med Kirken og 2 Gaarde, 3 Landboler og 1 Inderstfæd.
3. Bæk, med 21 Gaarde, 16 Landboels= og 17 Inderstfæder. Udflyttede ere: Kjergaard, Jellinghaug, Sondergaard, Østergaard, Kleinberg (et Værtshuus), Damgaard, Skodsbjerg, Moosbæk, Norre= og Søndre=Lingvad.
4. Rundsæk, 4 Gaarde.
5. Kolsnap.
6. Gabel, med 22 større og mindre Gaarde, 13 Landboler og 12 Inderstfæder. En i Nærheden af Byen liggende Gaard, der tillige er et Værtshuus, hedder Haugaard.
7. Brundelund, med 7 større og mindre Gaarde og 2 Landboler.
8. Halkjær, med 4 Gaarde og 2 Landboler, der hore under Gram.
9. Skibelund, med 4 Gaarde, 6 Landboler og 1 Parcele.

Jordbunden er dels sandig og skarp, dels lerig. Brundelund har gode Enge, de andre Byer mindre Høehjering. Paa Torvejord Hayes ingen Mangel, især er Kraftmosen betydelig. Skove findes ved Bæk og Kolsnap. Ogsaa til Nustrup Hayes nogle Skovlykker med Kraaffov.

Kirken er en stor og smuk Bygning, der har havt Sct. Laurentius til Skytspatron. 1603, 1609 og 1687 er Taarnet bleven bestadiget af Lynilden. Den første Præst ved samme efter Reformationen var Hr. Marqvardus.

Districtsskoler findes i Rustrup, Gabel og Bæk; i Brundelund er en Bissole.

Her i Sognet har forud lagt et Slot, som blev kaldet Gaa skjær. Af flere Offerhøie er Gladeløvi den største. Fra Hjellumbøi er en viid Udsigt; man skal der i klart Veir kunne tælle 20 Kirker.

Rustrup Sogn udgjør 14 Møse foruden Grammernes Lønderier, som beløbe sig til 86½ bon. Tønder.

Antallet af Indbyggerne er 1104 Personer. Valgberechtigede ere 18 og valgbare 4 Grundeiere.

3. Skrydstrup Sogn.

Dette Sogn, der ligger 2 Mil V. for Haderslev, begrænses af Jægerup, Rustrup, Bestoft, Bittsted og Hammeløf Sogne.

Byer i Sognet ere:

1. Skrydstrup, som, foruden Præstegaarden og Degneboligen, har 27 større og mindre Gaarde, 13 Raadstæder, 7 Jnderstæder og 20 Aftægtsboliger.
2. Uldal, med 7 større og mindre Gaarde, 4 Landboelsstæder og 8 Aftægtshuse. Udflyttede Gaarde ere: Uldallund og Østergaarb.
3. Hørlof, 2 halve Gaarde og
4. Lilholt, 2 Gaarde, der i forbums Dage kaldtes det gamle Skæferie.

Jordbunden er for det meste stærk og sandet i hele Sognet. Paa Høbjerging Hayes Mangel. Lørbemoserne ere ikke overflødige og af Skov Hayes saa lidet, at det ikke fortjener at omtales. Her findes flere Teglbænderier.

Kirken, som tilforn var Anner til Bestoft, skal være bygget under Biskop Magnus i Ribe, der døde 1369. Den første Præst, som vides ved samme, er Provst

Nicolaus Gambs 1643. Under hans Eftermand Herr Peter -- skal Kongetienden omtrent Aar 1656 være bleven henlagt til Præsternes Indkomster.

Sognet har kun een Skole, som er i Skrydstrup.

Efter Sagn skal der paa Præstegaardens Mark i gamle Dage have staaet et befæstet Slot, Borgvold kaldet, som ved en underjordist Gang stod i Forbindelse med Lorning Slot. Stedet, hvor denne Bygning har været, er endnu kjendeligt og kaldes Borrehul. Fortællingen om Lorange er sandsynlig blot Fabel. Ligeledes skal Osten for Lilholt have staaet et Capel, Lindeholdt= eller Pavens=Capel, hvoraf der endnu findes Spor.

Sognet udgjør $4\frac{1}{2}$ Møve.

Antallet af Indbyggerne er 528 Personer, hvoriblandt 7 valgberettigede og 1 valgbar Grundeier.

4. Bistted Sogn.

Bistted (forhen Bistjoe) Sogn, der ligger $1\frac{1}{2}$ Mil S. V. for Haderslev, begrændses af Højtrup, Hammelev og Bestoft Sogne, samt af Apenrade Amt.

Kirken ligger ikke i nogen Bye, men i Nærheden af den ved Soen smukt beliggende Præstegaard. Tæt derved er Degneboligen og 1 Landboelssted. Slykester er et Kroested ved Landeveien til Tønder.

Til Bistted Sogn hore følgende Byer:

1. Beibøl, med 3 større og 4 mindre Gaarde samt 7 Landboelssteder. Udslyttede ere: Bartenberg, et Bærtshuus ved Landeveien til Glensborg, Beibølgaard og Hergaard. Korssteen er et Landboel. Lille Beibøl bestaaer af 7 Landboel, hvoraf det vestligste kaldes Holmshuus.

2. Skovbye, 2 større og 13 mindre Gaarde, hvoraf Rudsbæk er udslyttet; 7 Landboler og desuden endnu 5, som kaldes Borre. Andre udslyttede Landboler ere: Stengermose, Lillelund og Langbjerg. Emmervad er et Bærtshuus ved Landeveien til Flensborg og Hytterkoppel en Skovfogedbolig.
3. Abkjær, med 2 større og 5 mindre Gaarde og 3 Landboelssteder. Et Par udslyttede Landboelssteder hedde: Femhøie og Petersborg.
4. Dverjerødal, med en stor og 11 mindre Gaarde; 7 Landboelssteder, hvoraf et kaldes Thorøbjerg, et Erichslyst og et Keesmai, ere udslyttede.
5. Arnitlund, med 1 stor og 6 mindre Gaarde samt 14 Landboelssteder, hvoraf de 5 ere udslyttede.
6. Høgelund, med 2 større og 5 mindre Gaarde og 6 Landboelssteder, hvoraf et kaldes Rygbjerghuus.
7. Ustrup, med 4 større og 7 mindre Gaarde, 6 Landboler og 4 Jndersthuuse. Sonden for Byen ligge desuden 4 Landboelssteder, af hvilke de 3 hedde: Sandberg, Skjelsted og Vesterjarum. Landboelsstederne Knagsled og Brodsfkov ligge nordlig og sydostlig fra Ustrup.

Sognets Marker ere deels ret gode, deels sandige. Bedst ere de til Høgelund, Skovbye, Ustrup og Beibøl. Engbund gives der ikke meget af. Af Skovbund findes ikke meget; men de fleste Byer have Torvejord i Overflodighed. Særdeles vel forsynede i denne Henseende ere Abkjær, hvor der er en Deel Kongen tilhørende Mosebund, og Høgelund.

Kirken har ingen Mærkværdigheder undtagen en

gammel Fane over Ritmester Jørgen Simonsen fra Veibyl. Den første Præst, som vides, er Sivert Gjøe 1456.

Foruden Skolen i Degneboligen har Sognet endnu 3 andre Skoler i Skovbye, Arnitlund og Abkjær.

Med Emmervad stod 1420 et betydeligt Slag imellem Kong Erik og de holsteniske Grever, hvori den danske Hær under Tønne Hagenschild blev slagen og ødelagt. Gravhøje og Døffersteder findes næsten overalt i Sognet.

Fløttallet er $15\frac{1}{4}$, foruden $\frac{2}{3}$ Plove, der høre til Hytterkoppel, Emmervad og et Par Steder i Skovbye.

Indbyggere 995 Personer, deriblandt valgberetigede 26 og valgbare 5 Grundejere.

5. Hammelev Sogn.

Hammelev eller, som det sædvanligst skrives, Hammelev Sogn, ligger omtrent $\frac{3}{4}$ Mil B. for Haderslev og omgives af Gammel-Haderslev, Vitsted, Strøstrup, Jægerup og Maugstrup Sogne.

Følgende Byer høre til dette Sogn:

1. Hammelev, som, foruden Præstegaarden, har $14\frac{1}{2}$ hele Gaarde, der beboes af 14 Besiddere, 18 Landboeløsteder og 2 Huse uden betydeligt Land. 26 Familier boe tilleie. Flere Gaarde, deriblandt Hammeløsgaard, Jacobsgaard og Damgaard, ere udflyttede.
2. Styding, med 13 hele Gaarde (16 Gaardbesiddere), hvoriblandt: Skovgaard, 6 Landboeløsteder, 2 Huse uden betydeligt Land og 14 Familier, som boe tilleie. Boyensled er et Bærtshuus. 2 af Stydingdams Parceler ere beboede.
3. Rødfgaard, med 8 hele Gaarde, der have 7 Be-

siddere, 10 Landboelstæder og 8 Familier, som boe tilleie. 8 Landboelstæder ere udflyttede, hvoriblandt: Tørninglund, Ladegaardlund og Bismarlund.

4. Hjernhyt, med 4 hele Gaarde, der have 9 Besiddere, 7 Landboelstæder, 1 Huus uden Land og 6 Familier, som boe tilleie.

Desuden høre endnu til Hammelev Sogn:

- a. Tørninggaard. Denne Gaard var forhen en kongelig Jorpagtergaard, den blev parcelleret 1776. Da den var samlet horte 981½ Tdr. Land, a 320 Dv. R., dertil. For den blev nedlagt vare 202 Tdr. 6 Skpr. overlodte til Andre; af det Dyrige udlagtes 295 Tdr. 3 Skpr. til en kongelig Skov, noget til Veie og rigelig 480 Tdr. inddeektes i Parceller. Foruden Hovedparcellen, paa hvis Grund der findes et Leiehuus, ere nu 13 Parceller beboede.
- b. Tørning Mølle, en udmærket Vandmølle, hvortil et Huus, som udleies.
- c. Christiansdal, hvor der først 1772 af en Major v. Blegenberg blev anlagt en Blikfabrik, Godthaab kaldet; senere istedet derfor en Blegfabrik og sidst en Dlie-, Stampe-, Bark- og Slibemølle, der drives af Vandet. Christiansdal tilhører nu et Interessentskab, som har ladet betydelige Forbedringer foretage med samtlige Værker.
- d. Tinghuset for Gram Herred.

Det til Sognet hørende Land er deels lerigt og deels skarpt. Det skarpeste hører til Hjernhyt, de andre tre Byer have baade sandig og god Bund. Disse 3 Byer, især Styding og Hammelev, have ogsaa Skov. Omkring

Hjernbøt findes den meste Mosejord. Høeavlen til de tre bedre Byer er ikke ubetydelig.

Kirken, der i Pavedømmet har været et Capel, er indviet til Sct. Georg. Den første Præst, som anføres er Gregorius Jensen 1456.

Af Stoler findes to i Sognet: en for Hammelev og Styding og en for Ladegaard og Hjernbøt.

Paa det saakaldte Slotshjerg ved Tørring har forhen været et befæstet Slot, der i de ældste Tider tilhørte Kronen, og 1310 af Hertug Baldemar blev pantsat til de holstenke Grever Henrik og Claus. Nogle Aar derefter, 1318 og 1351 blev det uden Nytte beleiret af samme Baldemar. Under den sidste Beleiring besad Claus Lembek, som erholdt Undsætning fra Holsten, Slottet. 1357 nævnes dennes Son Henneke som Besidder deraf. Efterat Slottet igjen var bleven Hertugens Eiendom beleiredes det 1422 forgyveres af Kong Erich af Pommern, som dog indtog det i det paafølgende Aar. Tørring, eller, som det ogsaa kaldtes: Dørringh, kom siden igjen til den lembekke Familie, hvorpaa det ved Giftermaal gif over til Ahlesfelderne fra Lehmfulen. 1492 anføres Hans og Henrik Ahlesfeld som Besiddere, der 1496 folgte det til Kong Hans. 1509 blev Ridder Henrik Knudsen belehnet med Tørring; 1519 blev Otto Holgersen Rosenfrands, til hvem Slottet var pantsat, ligeledes belehnet dermed; men han døde 1525. Naar Slottet herefter er nedbrudt vides ikke. — Den nordlige Deel af Hammelev blev ødelagt af en Ildbrand 1751. — Paa Styding Mark skal have lagt en Herregaard, Steulinggaard kaldet. — Ladegaard har sandsynlig enten selv udgjort en Herregaard, eller hørt til Tørring. — Ved Hjernbøt blev i Begyndelsen af det 18de Aarhun-

brede anlagt en Papirmølle, der efter 10 Mars Forløb gik ind igjen.

Sognet udgjør $14\frac{1}{2}$ Plove foruden $3\frac{2}{5}$ Plove, som here til Torninggaard, Torning Mølle, Præstegaarden, Krigsmøi og en Gaard i Hammelev.

Antallet af Indbyggerne er 958, hvoraf 30 ere valgberettigede og 6 valgbare Besiddere.

6. Maugstrup Sogn.

Dette Sogn ligger $1\frac{1}{4}$ Mil V. for Haderslev og indflattes af Moltrup, Hjerndrup, Stepping, Sommersted, Jægerup og Hammelev Sogne.

Til Sognet høre:

1. Maugstrup, der, foruden Præstegaarden, har 22 Gaarde, 12 Landboelssteder, 12 Indersthus, samt 4 Præstelandsbolter. Halvdelen af Landboelsstederne og 6 Gaarde ere udslyttede.
2. Ringtved, med 9 Gaarde, 3 Landbolter og 7 Indersthus.
3. Simmersted, med 27 Gaarde og 9 Landboelssteder. Ulrichsberg og 3 andre Gaarde, samt 4 Landboelssteder, hvoriblandt Mellemhauge og Somfruled, et Bærtshuus, ere udslyttede. Her findes 4 Kirkegaarde og 2 Hospitalsgaarde. Til Tyrstrup Herred høre af denne Bye 15 Gaarde, 8 Landboelssteder og 2 Indersthus.

Sognets Marker ere ret gode og for det meste Leerbund. Engebund haveS ikke meget af undtagen til Simmersted, som har en Deel, der giver magert Hoc. Af Skov og Mose er der intet betydeligt Forraad.

Kirken er en stærk og anseelig Bygning med Taarn. Den første Præst, som ved samme nævnes er Peter

(5)

Stud, som levede i Begyndelsen af det 16 Aarhundrede. Mærkværdig iblandt hans Estermænd i Embedet er især den lærde Petrus Wandalinus fra 1627 til 1659, der paa en De i Haven havde bygget sig et lille, fire Etager hoit Huus, hvor han, adskilt fra sin Familie, ganske levede for Videnskaberne.

Sognet har 2 Skoler, en i Maugstrup og en i Simmersted.

Hertug Hans skal i Maugstrup have havt et Lytstlot, som han, da det blev ode, forærede Præsten. Præstegaarden, som tilforn laae i Jægerup, blev senere opført paa denne Slotsgrund. I Ringtved har Kong Christian den Fjerde opholdt sig i nogen Tid, under et antaget Navn. Bonden, som han boede hos, modtog herefter et Stykke Land til Foræring af ham. — 1811 bleve 9 Gaarde og 5 Landboelssteder i Maugstrup odelagte ved en Ildbrand. Af Kirketaarnet, der forhen var hoiere, afbrændte samme Gang den overste Deel.

Maugstrup Sogn har $9\frac{1}{2}$ Plove foruden den Andeel af Simmersted, der ligger under Tyrstrup Herred og udgjor $2\frac{1}{2}$ Plove. Til Præstegaarden horer desuden endnu $\frac{4}{7}$ og til en Gaard i Ringtved $\frac{1}{8}$ Plove.

Folkemængden er 580 Personer under Gram Herred. Valgberettigede ere 19, valgbar 1 Grundeier.

7. Jægerup Sogn.

Dette Sogn ligger rigelig $1\frac{1}{2}$ Miil B. for Haderslev og grændser mod Maugstrup, hvortil det er Anner, Sommersted, Drenvad, Nustrup, Skrydstrup og Hammelev Sogne.

Byerne i Sognet ere:

1. Jægerup, med 15 større og mindre Gaarde, 14

- Landboelssteder, af hvilke 6, som ligge paa Jægerup Hede, hedde Fyrskov, og 13 Understeder.
2. Selskjær, bestaaende af 2 Gaarde.
 3. Kiestrup, med 9 større og mindre Gaarde, 2 Landboelssteder og 1 Understhus.
 4. Billund, med 3 Gaarde og 4 Landboelssteder.

Sydsøstlig i Sognet ligger Boyens, en nedlagt kongelig Jorpagtergaard. For Aaret 1659 var Boyens en Bye, der bestod af 11 Gaarde. Af de til disse hørende Lønderier fremstod den nærværende Gaard, som 1662 tilhorte en Capitain von der Burg, 1667 en Oberstlieutenant v. Brinken og 1676 en Secretair Freuchen. Nu bestaaer Boyens, foruden Hovedparcellen Boyensgaard, af 4 større og 7 mindre Parceller, hvoriblandt ere: Boyenslund, Lille-Boyens, Lundbroe, Paulsberg og Bennemoos. Nogle Parceller, hvoraf et Par ere beboede, hedde Stydingdam, og hore nu til Hammelev Sogn.

Sognets Marker ere for det meste sandede og skarpe, og der findes en Deel Hede paa dem, som især horer til Jægerup Bye. Selskjær har temmelig gode Enge, de andre Byer mindre Høebjering. Skov mangler nu ganske, omendstjondt der i Fortiden har været betydelige Fyreskove her omkring. Jægerup har overflodig Mosejord.

Kirken er ikke nogen anseelig Bygning; men den har i de senere Aar modtaget betydelige Forbedringer især indvendigt. Klokker og Prædikestolen ere nye.

Hele Sognet har kun een Skole, som ligger tæt ved Kirken.

I Nærheden af Fyrskov skal i gamle Dage have staaet en Herregaard, Vallegaard kaldet, og et andet (S*)

Eted i Sognet endnu en, som hedde Troilborg. — Paa Marken findes mange Offersteder og Gravhoie.

Jægerup Sogn staaer for $4\frac{1}{2}$ Plove, hvori imidlertid ikke ere indbefattede: Hovedparcelen Boyens 3 Plove, de mindre Parceler 1 Plov, Stydingdam $\frac{2}{10}$ og noget Land til en Gaard i Billund $\frac{7}{25}$ Plov.

Antallet af Indbyggerne er 536; af hvilke 1 er valgberettiget og 1 valgbar Besidder.

8. Sommersted Sogn.

Sommersted Sogn, der indsluttes af Maugstrup, Stepping, Jels, Drenvad og Jægerup Sogne, ligger $1\frac{3}{4}$ Mil N. V. for Haderølev.

Til samme høre følgende Byer:

1. Sommersted, med 14 større og mindre Gaarde, 17 Landboelssteder, hvoraf de 6 ere Præstelandboler, 4 Zndersthus og 7 Leievaaninger. Desuden endnu Præstegaarden, Degneboligen og et Fattighuus. 4 Præstelandboler ligge i Sommersted Skov. Langt fra Byen i Udmarken ligge ogsaa et Par Landboelssteder Kessoe = Skovhuus og Boium, hvilket sidste dog er kjøbt og indlemmet under Gaarden Taapdrup i Stepping Sogn.
2. Raftvraa, med 14 Gaarde, 7 Landboelssteder, 1 Zndersthuus og 8 Leievaaninger.
3. Leerdt, med 15 Gaarde, 9 Landboels- og Raadnersteder, 6 Zndersthus og 2 Leievaaninger. 3 fra Leerdt udslyttede Gaarde kaldes Dver = Leerdt.

Kessoe (Kessoi) er et kongelig Domaine = Gods, der blev nedlagt 1777. I det 16 og i Begyndelsen af det 17 Aarhundrede var Gaarden den emmiksenske Families Eiendom. Bekjendte ere: Erif, Otto, Andreas,

Hartvig, Magnus, Claus, Emmik og Morits Emmiksen. Den sidste døde 1607. Efter ham købte Hans Bildskjød Gaarden; herefter nævnes Henrik Møller som Besidder, og da efter ham Claus Sodenwæser fik Gaarden og døde 1658 kom den til Kongen.

Gaarden havde før Uparceleringen 1529 Tdr. Land a 260 Lv. R. Deraf toges: til en kongelig Skov 167 og til 2 Landboler, en Skovfogedbolig samt Veie 43 Tdr. De øvrige 1319 Tdr. deelttes i 23 Parceller, der bleve bortsolgte ved offentlig Auction. De have alle visse Friheder, og betale en bestemt aarlig Afgift til den kongelige Kasse. 14 Parceller ere kjøbt under den Betingelse, at de skulle bebygges. 1, 19 og 21 Parc. tilhører nogle Gaardmænd i Sommersted; den 3, 4, 6 og 7 (512 Tdr.) hører til Nessøe; den 2, 16, 17 og 23 til Slangaard, den 8, 9 og 10 eies af nogle Besiddere i Skrydsrup, Drenvad, Jels og Leerdt; den 11, 12, 13 og 15 hører til Taapdrup; den 14 til Lundsgaard, den 5 til Braatterup; den 20 eies af nogle Besiddere i Jægerup, den 18 og 22 hører til Skovlund. I de til Nessøe hørende Parceller ligger Bødskovhuset; i de til Taapdrup hørende Tøkkobbelhuset og Bødsfjærled. Skovriderboligen kaldes Holbek.

Nessøe afbrændte 1798 ved Lynilden. Sonden for Gaarden ligger Slotsbjerget, hvorpaa det gamle befæstede Slot skal have staaet.

De til Sognet hørende Lænderier ere tildeels gode, men tildeels ogsaa sandede. Af Engebund havees noget til alle 3 Byer og Nessøe har en betydelig Deel. Af Skov findes der noget, af Mosejord mere, men dog ikke til Overflodighed.

Kirken har tilforn havt et anseeligt Taarn, som af-

brændte 1700. Den er indviet til Sct. Andreas og meget gammel. Efter Sagn skal den være bygget enten af 3 Jomfruer eller af Gierinden af en Herregaard, som har lagt i Sognet og hedde Lørsholt. Norden paa Kirkegaarden findes en Kilde, hvis Vand skal være mineralst. Den første lutherste Præst ved Kirken var Hr. Niels, som døde 1579. Hans Eftermand, Peter Nielsen, druknede i Refsøe Lac 1582.

Sognet har 2 Skoler i Sommersted og Veerdt.

Sommersted Sogn staaer for $11\frac{1}{8}$ Møve; men desforuden have Refsøe $6\frac{11}{100}$, Skovrideren i Holbek $\frac{1}{4}$, Præstegaarden $1\frac{1}{5}$, og en Gaard i Sommersted $\frac{7}{5}$ M.

Indbyggernes Antal er 739 Personer; valgberettigede ere 25 og valgbare 7 Grundeiere.

9. Drenvad Sogn.

Drenvad Sogn, der indsluttes af Jels, Østerlinnet, Nustrup, Jægerup og Sommersted Sogne, ligger $2\frac{1}{4}$ Mil N. V. for Haderslev.

Til dette Sogn høre:

1. Drenvad, der foruden Præstegaarden og Degueboligen har 8 Gaarde, 14 Landboelssteder, 3 saakaldte Præsteinderster, 2 Huse uden Land, 4 Jndersthuse og 1 Fattighuus. Kalhauge er et Tostigods og Præstelund et Præsteindersthuus ved Landeveien.
2. Molbye, med 9 Gaarde, 9 Landboelssteder, 1 Huus uden Land og 3 Jndersthuse. Ved Molbye ligger Lauffskovmølle og i Nærheden Lauffskovlund med 2 Parcelbeboere.
3. Stursbøl, med 3 Gaarde og 1 Jndersthuus. Ud-

flyttet er Stursbøllund, en Skovfoged= og Planteur= Bolig.

4. Øhrsted, med 23 Gaarde, 14 Landboeløsteder af hvilke et kaldes Skragelund, 2 Huse uden Land og 10 Jndersthuse. Udflyttede ere: Søegaar= dene, som fremstode af flere Landboeløsteder, der afbrændte 1678. og Gaarden Fuglsang.

Jordbunden i Sognet er for det meste skarp og mager. Drenvad Bye især har en betydelig Deel ukultiveret Hedejord. De bedste Kænderier hore til Øhrsted. Paa Engbund fattes det i Almindelighed; Skov findes ikke, naar en Kongen tilhørende Plantage af Naaletræer paa Drenvad Hede undtages. Jordbrændsel har man til Fornødenhed.

Kirken er en ret smuk Bygning; den har, istedet for et temmelig høit Taarn, der er ødelagt ved Ildbrand, nu en ret smuk Kuppel. Som første Præst ved samme mærkes: Herr Niels; hans Eftermand, fra hvem man har en Fortegnelse over Præsteindkomsterne, levede 1563.

Sognet har 2 Skoler: een i Drenvad og een i Øhrsted.

Drenvad skal have sit Navn fra de jydste Stude (Dahse), som her bleve drevne over Naen. Forhen have her været 3 Herregaarde: Fuglsang, Stursbøll-Haugaard og Laustov. Den sidste skal i Midten af det 16 Aarhundrede have tilhørt den rangvovste Familie, og blev i Christian den Tredies Tid inddragen, fordi den daværende Besidder gjorde sig skyldig i Toldsvig. Efter gamle Sagn skal ogsaa S. B. for Drenvad have lagt en Bye, der blev nedbrudt efterat dens Indbyggere vare bortrevne af Pesten.

Drenvad Sogn flaaer for 10 Møve; foruden dette

Plovstal hører endnu til Præstegaarden $\frac{3}{5}$, til Mollen $\frac{2}{5}$, til Lauffoslund $\frac{1}{3}$ og til Skovfogedboligen $\frac{1}{2}$ Plov.

Antallet af Indbyggerne er 638 Personer. Valgberettigede ere 6 Grundeiere.

10. Jels Sogn.

Dette Sogn, der er Anner til Drenvad, ligger 3 Mil N. V. for Haderslev og begrænses af Drenvad, Østerlinnet, Rødding, Skrave, Skodborg, Øddis og Stepping Sogne.

Til samme høre:

1. Jels, ved Jelsøe, der har flere større og mindre Gaarde, som ialt udgjøre 12 hele Gaarde; 12 Landboelssteder og 1 Indersthuus, samt flere andre Huse, der ikke ere virkelige Inderststeder. I Byen ligger Marienhof, en betydelig Gaard; udflyttede ere Jelsgaard, Barsbøl, Lille-Barsbøl, Farresgaard og Clautoft.
2. Grønnebæk, med flere større og mindre Gaarde, som ialt udgjøre 6 hele Gaarde; 13 Landboelssteder, 2 Indersthuse og en Deel Leievaaninger. Nogle udflyttede Smaagaarde kaldes Damgaard. I Nærheden af dem har tilforn været en Vandmølle Traptum kaldet.

De til Sognet hørende Landerier ere deels ret gode, deels sandige. Udyrket Hede findes paa flere Steder. Enkelte Gaarde have betydelig, andre mindre og Fleertallet ingen Skov. Paa Jordbrændsel er her ingen Mangel; men paa Engebund fattes det næsten overalt.

Kirken, en lille smuk Bygning, er indviet til Sct. Anne; over Døren staaer en Vøve, paa den søndre Side

sees en udstrakt Haand og paa den vestre Ende en Fruentimmerfod udhugget i Steen.

Sognets to Skoler findes i Jels og Gronnebaek.

3 ældre Tider skal her have været et smukt Herresæde, Boldsted. Af en Broe, som har ført over Soen derfra og til Barsbol findes endnu Spor. Doffersteder og Grayhoie sees paa flere Steder paa Marken.

Hele Sognet udgjor $8\frac{3}{4}$ Plove.

Antallet af Indbyggerne er 921 Personer. Af Grundbesidderne ere 5 valgberettigede og 2 valgbare.

Foruden de anførte 10 Sogge hore endnu til dette Herred:

1. Sonder = Hoptrup (see Hoptrup Sogn) $18\frac{1}{4}$ Plove, foruden Oftergaards Mølle, med 798 Indbyggere.
2. En Deel af Bestoft Sogn, $3\frac{3}{4}$ Plove med 220 Indbyggere.
3. Hoptrup District, i Stepping og Oddis Sogne, $11\frac{3}{4}$ Plove, foruden Drenderup og Laapdrup, med 615 Indbyggere.
4. Fredsted District i Gammel-Haderslev Sogn, $4\frac{1}{4}$ Plove med 115 Indbyggere.
5. Marup Bye i Gram Sogn, $\frac{3}{4}$ Plov med 19 Indbyggere.

IV. Fros Herred.

Dette Herred grænses mod Osten og Sønden til Gram Herred, mod Vesten til Kalslund Herred og mod Norden til Skodborgaae. Dets Længde er omtrent 3 Miil og dets Brede $1\frac{1}{2}$ Miil. Skodborg Sogn, der regnes til dette Herred i verdslige Sager, er adskilt derfra i kirkelig Henseende; derimod horer Fohl Sogn i det Geistlige dertil, men i det Verdslige under Gram Justitiariat. Herredet har en temmelig frugtbar Jordbund og Skov paa enkelte Steder. I forrige Tider strakte den store Farrisstov sig her igjennem. Naar Skodborg Sogn tilføies og Fohl Sogn udelades, staaer Fros Herred for $37\frac{5}{8}$ Plove. Udenfor dette Plovstal ere imidlertid baade Forpagtergaarde, Præstegaarde og Møller, samt een Gaard i Rødding $\frac{2}{3}$ Plov, Lundegaard i Skrave $1\frac{1}{4}$ Plov, Krogstрупgaard ligeledes i Skrave 1 Plov og Skovfogedgaarden i Skodborg Sogn $\frac{1}{4}$ Plov. Sogne i Herredet ere:

1. Østerlinnet,
2. Fohl,
3. Hygum,
4. Rødding,
5. Skrave og
6. Skodborg.

1. Østerlinnet Sogn.

Dette Sogn ligger 3 Miil N. V. fra Haderslev imellem Drenvad, Jels, Rødding, Gram og Rustrup Sogne. Dertil høre:

1. Østerlinnet, med 18 større og mindre Gaarde, 6 Landbøler og 16 Raad- og Jnderstæder. Den ene af Gaardene, som kaldes Hovgaard (Linnet-

- hoygaard) var forhen en Pensionairgaard, men er nu Selveiergaard af en Plovs Størrelse.
2. Terp, med 4 Gaarde og nogle Landboelssteder.
 3. Stenderup, med 14 smaae Gaarde, 2 Raadsteder, 4 Parceller og nogle Inderststeder.
 4. Rønbøl, 6 Gaarde og 1 Landboelssted. Den ene af Gaardene kaldes Eved.
 5. Rønbøl, med 7 Gaarde og nogle Landboelssteder.

Beboerne ere enten kongelige Fæstebønder eller Gramtjenere. Af sidste Slags findes dog kun 4 Gaardbeiddere og et Par Raadnere.

Jordbunden er lecragtig over det hele Sogn. Mergel findes, men den ligger temmelig dybt. Høeavlen er ikke betydelig, og paa Torvejord mangler det overalt, naar Stenderup undtages.

Kirken, der er bygget af Kampestenene, har et lille Spiir. Den første Præst, som vides ved samme er Andreas Beyerholm, der kom til Menigheden 1580.

Sognet har en Skole i Østerlinnet, der forestaaes af Degnen, og en anden i Stenderup.

Man mener at Østerlinnet tilforn har været Annex til Rustrup, og senere faaet sin egen Præst, fordi Veien imellem Rustrup Præstegaard og Østerlinnet Kirke formedelt den mellemløbende Aae og de bløde Enge ofte blev ufremkommelig. Ogsaa troer man, at Østerlinnet, som nu ligger til Gram, forhen har hørt til Østerlinnet Sogn. I Midten af det syttende Aarhundrede blev Sognet haardt medtaget af de brandenborgske Tropper og næsten en tredie Deel af Gaarde og Huse tilligemed Præstegaarden afbrændt. Hist og her findes Gravhoie paa Marken og paa et Steed Spor af en Kirke.

Sognet udgjor med Undtagelse af Hoygaard, 6 Plove.

Indbyggernes Antal er 741; deriblandt 4 Besiddere valgberettigede og 1 valgbar.

2. Fohl Sogn.

Fohl Sogn ligger 2 Mil østen for Ribe og omgives næsten af Gram og Hygum Sogne. Byer, som høre til Sognet ere:

1. Fohl, der har 17 Gaarde, hvoraf de 10 ere gamle og de 7 nye Grammer.
2. Gannerup, med 3 gamle, 10 nye grammer Gaarde og 1 Gaard, som hører under Skaffenberg.
3. Dbbejær.
4. Mellerup, der kun har en halv Enees Raadsteder.

I Sognet findes desuden Gaarden Nybol (s. Gram) og en Stampemølle, som ligger i Nærheden af Gannerup.

Jurisdictionen er blandet: de Enevigste have 13 Dtinger, de Danske 35 Tdr. Hartorn. Fohl, Mellerup og Gannerup ligge, med Undtagelse af den ene Gaard i sidste Bye, der hører under Skaffenberg, under Gram Jurisdiction. Dbbejær ligger under Ribe.

De til Sognet hørende Jorder ere deels sandige og deels leeragtige. Høehjeringen er temmelig betydelig, især til Dbbejær. Denne Bye har ogsaa en lille Torvemose, og til Fohl Bye er noget Skov.

Kirken er en ret smuk Bygning med Taarn. Den første Præst, som vides ved samme er Hans Veibol omtrent 1671.

I Fohl findes en Skole, som bestyres af Degnen. Den blev oprettet 1725.

Indbyggernes Antal er 545 Personer; hvoraf 11 ere valgberettigede Besiddere og 1 valgbar.

Narup, som nu hører til Gram Sogn, har tilforn hørt til Fohl. I Frederik den Fjerdes Tid fandt denne Forandring Sted, fordi Broen over Gladsaae, hvorved Narup stod i Forbindelse med Fohl, blev bortført af Vandet.

3. Hygum Sogn.

Dette Sogn ligger $4\frac{1}{2}$ Mil N. V. for Haderslev og begrænses af Fohl, Rødding, Hjerting, Vintrup og Kalslund Sogne.

Til Sognet høre:

1. Hygum, med 18 Gaarde og 6 Huse med Jord.
2. Harrebye, med 18 Gaarde og 3 Huse med Jord.
3. Fædsted, med 14 Gaarde og 8 Huse med Jord.
4. Brostrup, med 12 Gaarde og 3 Huse med Jord.
5. Kamtrup, med 5 Gaarde og 3 Huse med Jord.
6. Holm, med 2 Gaarde og 2 Huse med Jord.
7. Knorborg, med 3 Gaarde og 1 Huus med Jord.
8. Baaslund, med 2 Gaarde og 1 Huus med Jord.
9. Fædstedtofte, med 2 Gaarde.
10. Sønderolling, med 1 Gaard og 1 Huus med Jord.

Beenborg og Kiemsgaard ere tvende eenligt liggende Gaarde.

Sønderolling, Fædstedtofte og et Huus i Brostrup høre under Ribe Amt og udgjør 11 Tdr. Hartorn.

Jordernes Godhed er forstjellig, dog er Bunden paa de fleste Steder skarp og sandet. Bedst er den ved Holm og Brostrup, mindre god ved Kamtrup og Harrebye, og daarlig ved Knorborg og Beenborg. Til Hygum, Brostrup og Holm hayes noget Skov, og næsten i hele Sognet findes Dverfledighed af Torvejord. Især er

Kamtrup godt forsynet i denne Henseende. Høeavlen til de fleste Byer er god.

Kirken er en anseelig af Kampesteene opført Bygning. Den har et 90 Fod høit Taarn med 2 Klokker. I de catholske Tider skal en Canonicus have resideret ved samme. Den første Præst man her kjender, var Mag. Paul Albretsen, omtrent Aar 1500, der antog Lu-thers Lære. Blandt de følgende Præster fortjener Thomas Knudsen og dennes Søn Mag. Hans Thomesen at nævnes. Den første blev af Hertug Christian forlehnet med alle Hygum Kirkes Herligheder og Indkomster; den sidste er Udgiver og tildeels Forfatter af den gamle Psalmebog fra 1569.

Sognets tvende Skoler ere i Hygum og Kamtrup.

I Hygum er Tingstedet for Froø og Skalslund Herreder.

Ved Holm findes Spor af Volde og Grave, der har derfor sandsynlig forðum været et Herresæde eller Slot her.

Hygum Sogn udgjør 13 $\frac{3}{4}$ Plove.

Indbyggernes Antal er 904; deraf 20 valgberetigede og ingen valgbare Besiddere.

4. Rødding Sogn.

Rødding Sogn indsluttes af Hygum, Hjerting, Skrave, Jels, Østerlinnet og Gram Sogne. Det ligger 4 Mil N. V. for Haderslev. Til samme høre:

1. Rødding, med 26 Gaardmænd, 8 Aaavn. og 26 Jnderstfamilier.
2. Brem, med 4 Gaarde og 2 Jnderstfamilier.
3. Brenstrup, med 12 Gaarde, 8 Aaavnsteder og 14 Jnderstfamilier.

4. Hundebol, med 3 Gaarde.
5. Østerfkov, med 5 Gaarde, 8 Raadsteder og 2 Inderstfamilier.
6. Røddinggaard. Denne Gaard har først været et adeligt Sæde, siden en kongelig Pagtgaard og er nu en Eiendomsgaard, der svarer sine Afgifter i een Sum under Navn af Kanon. Gaarden er tiendefrie og svarer kun 6 Rigsdaler til Præsten og 2 til Degnen. En Korn-Bandmølle, der ligger ved Gaarden, er ligeledes Eiendom.

Beboerne i Brenstrup og Hundebol hore under Gram; to Gaarde i Rødding Bye ligge under Ribe og een Gaard, 1 Raadsted og 2 Inderstfamilier sammesteds under Skaffeborg. Alt det Øvrige af Sognet horer til Haderslev Amt.

Jordbunden er afværlende sandmuldig, sandleret og sandmorig. Noget Skov findes til enhver Bye i Sognet, undtagen til Brem. I de ved Brenstrup og Hundebol værende Skove tilhore Træerne Greven paa Gram. Torvemøjerne ere ubetydelige og Høe avles for det meste kun i Skovenge.

Kirken er en uanseelig Bygning med et lille Taarn. Som Præst ved samme nævnes først Mag. Thomas Knudsen, der 1526 blev forflyttet til Hvgum.

Faste Skoler findes i Rødding og Brenstrup.

I Aaret 1659 blev en stor Deel af Rødding Bye tilligemed Præstegaarden afbrændt af Fienden. Præsten Andreas Petersen blev Aaret i Forveien dræbt tilligemed Præsten fra Skodborg, fordi de havde samlet en Hob Bønder i Skoven, hvorfra de skød paa en forbi-
dragende fiendtlig Troppeafdeling. Senere brændte Præstegaarden 1810.

Sognet udgjør $2\frac{1}{2}$ Plove foruden 7 Tdr. Hartkorn.
 Indbyggernes Antal er 531; blandt disse ere 3
 valgberettigede Besiddere og 1 valgbar Grundeier.

5. Skrave (Skrau) Sogn.

Skraue Sogn er Anner til Rødding; det ligger
 imellem Vintrup, Hjerting, Rødding, Jels og Skod-
 borg Sogne omtrent 4 Mil N. V. for Haderslev.

Til Sognet hore:

1. Kjobenhøvd, med 18 Gaardmænd, 4 Raadnere
 og 3 Jnderster. Flere Gaarde ere udslyttede, der-
 iblandt Lundegaard.
2. Langetved, med 14 Gaardmænd, 10 Raadnere
 og 7 Jnderster.
3. Kragstrup, med 4 Gaarde og 1 Raadnersted.
4. Langetved Skov, med 12 Raadner= og et Par
 Jnderststeder.

Alle Beboere ere Haderslevhuser, og her er derfor
 intet Hartkorn.

Jordernes Bessaffenhed er bedre i dette end i Rød-
 ding Sogn, ogsaa ligger Mergelen ikke her saa dybt
 nede som paa Rødding Mark. Af Skov findes ikke lidet,
 og ved Naen have en Deel af Beboerne gode Enge.

Kirken er en stærk Bygning med Taarn. Den skal
 være bygget af Dronning Dagmar, Baldemar den An-
 dens Gemalinde, der døde 1213. I Nærheden af Kir-
 ken skal have ligget en Herregaard, Skrauegaard
 kaldet, hvoraf der nu ikke mere findes Spor. Ogsaa af
 den forhenværende Bye Skraue eller Skrause, der laae
 omkring ved Kirken, findes ingen Levinger mere, og
 dette er ikke at undres over, da den allerede skal have
 været borte 1580.

En Skole findes i Langetved, og en i Sjobenhoed.

Ekrave Sogn udgjor $4\frac{1}{3}$ Plove; men naar Kunde-
gaard og Kragstrup medregnes henimod 7 Plove. Det
har $97\frac{1}{2}$ Ottinger.

Antallet af Indbyggerne er 561. Valgberettigede
ere 21, valgbare 3 Besiddere.

6. Skodborg Sogn.

Dette Sogn ligger $3\frac{1}{2}$ Mil N. V. for Haderslev
imellem Jels og Ekrave Sogne.

Til samme hore:

1. Skodborg, med 29 Gaarde, hvoraf de 19 ere
udflyttede; 6 Landboler og 22 Parcelbeboere og
Zunderster. Blandt de udflyttede Gaarde ere:
Narup, Sundbol, Kraggaard, Geilager
og Graasbol.
2. Skudstrup, med 13 Gaarde, hvoraf 4, deriblandt
Kjergaarde og Lundsgaard, ere udflyttede;
3 Landboler og 5 Parcelbeboere og Zunderster.
3. Jaarke og, 2 Gaarde.
4. Bastrup, med 12 Gaarde, af hvilke 3 ere ud-
flyttede, 2 Landboler og 5 Parcelbeboere og Zunder-
ster. 2 Gaarde hore til Ribe Amt.

Af Skodborg Bye horer omtrent en tredie Deel med
32 Tdr. Hartkorn til Ribe Amt. Bastrup Bye, som i
det Verdslige horer til Skodborg, søger Kirke og Skole
i Vandrup Sogn, og staaer altsaa i kirkelig Henseende
under Biskoppen i Ribe.

Sognets Jorder ere deels ret gode og deels ogsaa
sandige og magre. Vedst er Bunden ved Bastrup og
Skodborg. Eng findes ikke i Overflodighed. Af Skov
haves en Deel til Skodborg Bye, og det Fornodne deraf

(3)

findes ogsaa ved Bastrup. Torvemoserne ere ubetydelige, naar den undtages, som horer til Bastrup, og der hentes derfor en Deel Jordbrændsel fra den en Miil nordligere liggende Veien = Mose.

Kirken er en smuk og lys Bygning med et Taarn. I Aaret 1833 fik den et Orgel. Den første Præst ved samme, som angives, var en Hr. Morten, der sandsynlig har levet i Midten af det 16 Aarhundrede. Jorgen Johan Tørring blev tilligemed Præsten i Rødding dræbt af de polske Soldater 1658.

En Skole med to Lærere findes i Skodborg Bye; en Skole med een Lærer findes i Skudstrup.

Efter al Sandsynlighed har der i Skodborg Sogn, engang i gamle Dage lagt en Borg eller et Slot. Hvor? lader sig ikke bestemme; dog er det rimeligt, at det laae i Nærheden af Aaen.

Foruden de anførte 32 Tdr. Hartkorn, er Skodborg Sogn ansat til 10 Plove. Pastorat Lænderierne udgjøre circa $\frac{3}{4}$ M. Ogsaa forefindes her et en Frigaard.

Indbyggernes Antal er 1020, deriblandt ere 20 valgberettigede og 2 valgbare Besiddere.

V. Kalslund Herred.

Dette Herred ligger vestlig og nordlig for Frøs Herred og grændser baade til Skodborgaae og Ribehuus Birk. Dets Længde fra Østen til Vesten er imellem 3 til 4 Miil, dets Brede derimod neppe 1 Miil. Markerne have deels leeragtig og deels sandig Bund; skarpest ere de imellem Gredstedbroe og Ribe. Ved Vesterhavet findes gode Enge; men da disse ikke ere inddigede, saa

ere de ofte udsatte for Oversvømmelser. Til Herredet høre 5 Sogne, nemlig:

1. Vintrup,
2. Hjerting,
3. Hjortlund,
4. Kalslund og
5. Fardrup.

I det Hele udgjør det 22 $\frac{1}{2}$ Møse foruden omtrent 5 Møse, der høre under det forhenværende Rindevit og en ikke ubetydelig Deel dansk Hartkorn.

1. Vintrup Sogn.

Vintrup Sogn ligger $5\frac{1}{4}$ Mil N. V. for Haderslev imellem Skrave, Hjerting, Hygum og Kalslund Sogne.

Til samme høre:

1. Vintrup, der, foruden Præstegaarden, har 15 andre Gaarde, 20 Landboler og 2 Inderstæder.
2. Dover, med 12 Gaarde, 3 Landboler og 3 Inderstæder.
3. Bimtrup, med 7 Gaarde og 1 Inderstæde.
4. Thornum, med 7 Gaarde, 6 Landboler og 8 Raad- og Inderstæder.
5. Meilbye, med 11 Gaarde og 6 Landboler.
6. Norolling, med 2 Gaarde og 1 Inderstæde.
7. Marlund, 3 Gaarde.
8. Foldingsbroe ved Aen, med 2 Gaarde, 2 Landboler og 2 Inderstæder.

Enlige Gaarde ere:

- a) Thornumgaard, der i ældre Tider var et kongeligt Jagtslot. Indtil 1797 var Gaarden derpaa en Pagtgaard, men da bleve 16 Parceler folgte-

(3*)

Stamgaarden har nu omtrent 300 Tdr. Land
a 210 [] Roder.

- b) Skovlund i Nærheden af Vintrup.
- c) Skærrebæk Mølle.
- d) Kastbjerg og
- e) Kastbjergled.

Jordbunden, der enten har Leer, rød Sand eller Gruus i Bunden, er for det meste sandig, dog paa somme Steder ogsaa enten sort muldig eller kold og suur Mosejord. Af Engebund findes ikke meget, og Torvemoserne levere ikke tilstrækkeligt Brænde. De store Egskove, som fordem have været her, ere nu borte, og kun paa enkelte Steder findes ubetydeligt Skrat.

Kirken, der brændte 1690, har et høit Taarn. Den første Præst, som her anføres, er Magister Andreas Farsøbelius, død 1581. Magister Christian Bellejus, der stod her fra 1679 til 1730, var meget yndet baade af Christian V. og Frederik IV. I hans Tid afbrændte Præstegaarden to Gange. Dover skal tilforn have havt sin egen Kirke, der blev ødelagt af Fienden, fordi en af Byens Indbyggere fra Taarnet skød en fiendelig Anfører.

Skoler findes i Vintrup, Dover og Meilbye.

Sognet udgjør $7\frac{3}{4}$ Plove; dertil komme endnu for Rindesitterne $1\frac{1}{2}$, for Thornumgaard og Parceller 2, for Skærrebæk Mølle $\frac{6}{100}$, for Kastbjergled $\frac{1}{100}$ og for Præstegaarden $\frac{1}{2}$ Plov. Ribehuserne have 5 Tdr. $3\frac{1}{2}$ Alb. Hartkorn.

Indbyggernes Antal er 902, af disse ere 9 valgberettigede og 2 valgbare Grundbesiddere.

2. Hjerting Sogn.

Dette Sogn er Amer til Vintrup og ligger $4\frac{1}{2}$ Mil N. V. for Haderslev imellem Vintrup, Skrave, Rødding og Hngum Sogne.

Til Sognet høre:

1. Hjerting, med 22 Gaarde, 4 Landb. og 16 Indersteder, hvoraf nogle faa Gaarde og mindre Steder høre under det Vindevistte og under Skaffenburg.
2. Gastrupgaard, der forhen har været en Frigaard; men nu er deelt i 3 Gaarde, der ingen Friheder mere have.

Jordbunden er deels kold leer- og moscaagtig, deels mndtsandig. Mergel findes, ligesom i Vintrup Sogn, næsten overalt. Af Skov findes lidet, ogsaa er Sognet temmelig forsynet med Mosejord. De to Gastrupgaarde have god Høeavl, ellers er der i det Hele taget Mangel derpaa.

Kirken ligger høit og er kun en lille Bygning.

I Hjerting findes en Skole for hele Sognet.

Sonden for Hjerting ligger en Høi, hvor man, efter gamle Sagn, fordum tilbad Gudinden Hertya. Maa ske at Byen derfra har faaet sit Navn. Flere Gravhøie findes paa Marken; ogsaa vides en Høi, hvorpaa der tilforn skal have staaet en Veirmølle.

Sognet staaer for $2\frac{3}{8}$ Plove. Til det Vindevistte statter $\frac{1}{8}$ Plov, og Skaffenborgerne have henimod 9 Ldr. Hartkorn.

Antallet af Indbyggere er 251 Personer, hvoriblandt ere 5 valgberettigede Besiddere.

3. Hjortlund Sogn.

Hjortlund Sogn ligger $1\frac{1}{2}$ Mil N. D. for Ribe mellem Kalslund og Farstrup Sogne.

Til samme høre:

1. Hjortlund, der inddeles i Øster- og Vester-Hjortlund og har 17 større og mindre Gaarde og 8 Landboier og Jnderster.
2. Broekjær, en Gaard og flere Parceller. Paa nogle af de sidste er der bygget, andre ere kjøbte af Beboerne i de tilgrændsende Sogne.
3. Steens, 4 Gaarde og 2 Landboielssteder.
4. Bæk, 2 smaae Gaarde.
5. Hedegaard.

Beboerne høre deels under Haderslev og deels under Ribe; Halsdelen omtrent til hvert Sted.

Jordbunden er overalt sandet og skarp, og Mergelen er vanskelig at finde. Sognet har tilforn været meget stovrig; men nu seer man hverken Skov eller Krat mere. Mosejord og Høehjering er neppe tilstrækkelig.

Kirken ligger paa en Hoi, der tilforn har været begroet med Skov, og hvorpaa man i hedenste Tider har tilbedet Afguder. Den første Præst, som vides til dette og følgende Sogn, er Hans Pedersen, der døde 1602.

Skolen for hele Sognet findes i Hjortlund.

Føruden 28 Ldr. dansk Hartkorn, har Sognet $3\frac{1}{2}$ Pl. Indbyggernes Antal er 182 Personer.

4. Kalslund Sogn.

Dette Sogn, der er Annex til det foregaaende, begrændses af Vintrup, Hygum og Hjortlund Sogne, og ligger $1\frac{1}{2}$ Mil N. D. for Ribe.

Til Sognet henhøre:

1. Kalslund, med 16 Gaarde og 11 Raad- og Inderstæder, der høre under Haderslev og 7 Gaarde og 2 Raadstæder, der ligge under Ribe Amt.
2. Hjortvad, 5 Halve-Gaarde og 1 Inderstæde, af hvilke kun 1 Gaard hører til Haderslev.
3. Villebol, med 5 smaae Gaarde og 1 Inderstæde, der høre til Haderslev med Undtagelse af den mindste Gaard.
4. Rauning, 2 smaae Gaarde.
5. Baungaard, som fordum har været en Herregaard, er nu en sædvanlig Bondegaard og 3 mindre Parcelstæder. De øvrige Jorder, som horte til denne Gaard, ere solgte til Beboerne i Hjortvad.

Jordbunden er sandig her ligesom i Hjortlund Sogn, dog findes noget lerig Mark omkring ved Baungaard. Mergel anvendes med Nytte. Skov hayes ikke, og Kalslund Bye allene har mere end tilstrækkelig Mosejord.

Kirken, som ligger paa Marken, er en god Bygning uden Taarn. Den var tilforn Hovedkirke; men da Præstegaarden her blev ødelagt af Fienden 1658 eller 1659, op slog Præsten sin Boepæl i Hjortlund.

Skoler findes i Kalslund og Villebol.

Kalslund blev i ældre Tider kaldet Kalslund. I Villebol skal Paul Bartskær, der curerede Christian den Fjerde, da denne blev saaret i et Søeslag mod de Svenske, have eiet en Gaard, som han, til Belønning for sin Tjeneste, fik frie for Skatter.

Haderslevhuserne i Sognet staae for $4\frac{1}{4}$ Plov. Ribe huserne skatte af 24 Tdr. Hartkorn.

Antallet af Indbyggerne er 211 Personer; blandt disse er 1 valgberettiget Grundeier.

5. Farstrup Sogn.

Farstrup eller Farup Sogn ligger $\frac{1}{2}$ Miil N. V. for Ribe imellem Kalslund Sogn og Vesterhavet.

Til samme høre:

1. Nørre-Farstrup, med 11 Gaarde og 18 Raad- og Jnderststeder.
2. Kirkebye, med 4 Gaarde og 10 Raad- og Jnderststeder.
3. Kjørbol.
4. Jødsted, med 11 Gaarde og 11 Landboelststeder.
5. Hillerup, med 19 Gaarde og 6 Raad- og Jnderststeder.
6. Mejlbye.
7. Landerup.

De to sidstnævnte Byer, rigelig det halve af Hillerup og en Deel Besiddere i Sognets øvrige Byer høre under Ribe. Jødsted er henlagt under Bilslev Menighed.

Foruden det Anførte høre endnu til Sognet nogle fra Kjørbol udflyttede Steder, Lundegaard, store og lille Nyegaard, Nyegaardstoft, Fuglsang og Hilerupholm.

De til Farstrup Sogn hørende Marker ere for det Meste sandede og have Ahl i Bunden. Mergel mangler. Høebjeringen er ypperlig, da Besidderne have en Deel Mærskenge. Torvemojerne ere ubetydelige, og paa Stov fattes det ganske.

Sognet har i ældre og nyere Tider, ogsaa endnu den 8 Januar 1839; lidt meget ved Oversvømmelser. Stræffeligst var den, som fandt Sted Natten imellem 10 og 11 October 1634, da den ikke allene ødelagde Bygninger og Marker, men bortrev saa mange Mennesker, at kun 30 Personer i hele Sognet beholdt

Livet. En anden Vandflod virkede meget ødelæggende paa Nytaarsnat 1764.

Kirken har et Taarn og er indviet til Sct. Nicolai. Af de Præster ved samme, som vides, er Herr Andreas, der døde 1601, den første. Om hans Eftermand Herr Niels fortælles der, at han daglig fik dygtig Hug af sin Kone; hvorfor han igjen gjennemhøglede hende, naar han kom paa Prædikestolen.

Skoler findes i Kjærbøl, Jedsted og Hillerup.

Riberhuserne besidde 270 Tdr. Hartkorn. De under Haderslev hørende Besiddere have 4 $\frac{1}{2}$ Plove.

Antallet af Indbyggerne er 233, hvortil komme for Jedsted og en Deel af Hillerup Bye 143. Personer. Valgberettigede ere 13 og valgbare 4 Grundeiere.

VI. Nørre Rangstrup Herred.

Nørre Rangstrup Herred grændser mod N. til Gram Herred, mod V. til Hvidding Herred og mod S. og D. til Lygumkloster og Apenrade Amt. Dets Længde er henimod 3 Miil og Bredden rigelig 2 Miil. I Fortiden har dette Herred hast betydelige Skove; men nu er næsten Intet mere tilbage deraf. Jordbunden afgiver godt Rugland, Høeavlen er ubetydelig, af Rosebund og Hede findes en stor Deel. Foruden det, som ingen Plovart har, samt 1 Plov i Roost, udgjør Herredet 60 Haderslevhuser Plove. Under Skaffeborg hore 5 Tdr. Hartkorn; ogsaa findes her noget Tilliggende til Lygumkloster Amt. Herredet indbefatter følgende 5 Sogne:

1. Bestoft,
2. Tislund,
3. Tosflund,

4. Agerflov og
5. Brandrup.

Desforuden horer endnu Roost Bye i Arrild Sogn, hvad Stattebæsen og Rettergangsfager angaaer, under Norre Rangstrup Herred.

1. Bestoft Sogn.

Bestoft Sogn ligger $2\frac{1}{2}$ Mil S. V. fra Haderslev, og begrænses af Nustrup, Strydstrup, Bistved, Agerflov, Tofsilund og Lislund Sogne.

Til dette Sogn hore:

1. Bestoft, der, foruden Præstegaard og Deguebolig, har 7 Gaarde, 3 Raadsteder, 13 Jnderststeder og 4 Præstelandboler.
2. Hjartbroe, 10 Gaarde, 6 Landboels og 4 Jnderststeder. To Gaarde hedde Frydenlund og Præsthoigaard.
3. Neder=Fersdal, 5 Gaarde, 3 Raad og 8 Jnderststeder.
4. Hyrup, med 7 Gaarde og 2 Jnderststeder.
5. Strandelhjorn, med 15 Gaarde og 6 Raadsteder.
6. Braae, med 2 Gaarde.
7. Bestoft Mølle, der ligger ved Gjelssaae og er en kongelig Pagtmølle.

Dette Sogn horer under forskjellige Herreder. Bestoft, Hyrup, Braae og de vestlig for Aaen liggende Steder i Neder=Fersdal, staae under Rangstrup Herred; den østlig for Aaen liggende Deel af sidstnævnte Bye tillige med Hjartbroe horer under Gram Herred. Af Strandelhjorn hore de 2 Trediedele under Haderslev

Amt, nemlig til det saakaldte Strandelhorn District, og een Trediedeel omtrent under Apenrade Amt.

Sognets Marker ere sandede og skarpe næsten overalt. Paa Hoveavl fattes det, dog mindre ved Strandelhorn, end ved de øvrige Byer. Mosejord findes paa mange Steder, hvorfor der ogsaa brændes en Deel Skul, især i Hyrup og Strandelhorn. Nogle smaae Skove findes endnu f. Ex. ved Hyrup og Hjartbroe. Ogsaa Strandelhorn skal tilforn have havt meget god Skov; men den er nu ganske forsvunden.

Kirken er en fast Bygning med Taarn. Den er indviet til Sct. Nicolai, og blev ruineret indvendigt af de keiserlige Tropper 1625. Den første Præst her til Stedet, som vides, er Jørgen Wulf, død 1569.

Sognet har en Skole i Bestoft, der forestaaes af Degnen.

1736 afbrændte en stor Deel af Bestoft Bye tilligemed Præstegaarden. Paa flere Steder i Sognet sees hebenste Grashøie, og i Nærheden af Hjartbroe skal, efter Sagn, have staaet et Slot.

Hele Sognet udgjør $11\frac{5}{8}$ Plove, hvoraf dog kun $\frac{3}{8}$ høre under Norre Rangstrup Herred. Præstegaardens Liggende er ansat til $1\frac{7}{8}$ Plov.

Indbyggernes Antal under Norre Rangstrup Herred er 369 og under Gram Herred 220 Personer. I Strandelhorn findes 2 valgberettigede Grundbesiddere.

2. Tiislund Sogn.

Tiislund Sogn er Annex til det foregaaende. Det ligger 3 Miil S. V. for Haderslev, omgivet af Nustrup, Bestoft og Tostlund Sogne.

Til Tiislund Sogn høre:

1. Tiislund, med 14 Gaarde og 3 Raadsteder.
2. Aabel, med 24 Gaarde og 2 Raadsteder; 9 Gaarde og 2 Raadsteder ere udflyttede og kaldes lille Aabel. 2 Gaarde ved Aaen hedde Aabelgaard.
3. Gotterup, med 6 Gaarde og 5 Raadsteder.

Jordbunden i Sognet er sandet ligesom i Nabosognet Bestoft, ogsaa fattes det her, ligesom der, paa Høbjerring til at forbedre de magre Agre med. Af Torvemoser findes en Deel; mindst ved Aabel og i Overflodighed ved Tiislund, hvorfor der ogsaa af Besidderne i sidstnævnte Bye brændes mange Kul. Gotterup skal tilforn have lagt i en stor Skov; men nu mangler det saavel der, som overalt i Sognet derpaa.

Kirken, der er indviet til Sct. Stephanus, ligger ude paa Marken og er en lille uanseelig Bygning. I de catholske Tider skal den have været sat i Vand i 2 Aar formedelst et i samme paa en anseelig Mand begaaet Mord.

Sognet har 2 Skoler i Tiislund og Aabel.

I ældgamle Dage, mener man, har man her offret til Tyr, Krigenes Gud. Har dette virkelig været Tilfældet, saa er det sandsynligt, at Sognet derfra har faaet sit Navn, og at Tyrslund senere er bleven forvandlet til Tiislund. Af fire Herregaarde, som skulle have staaet her tilforn, findes intet Spor mere. Tulle smose, siges der, skal føre Navn fra en drabelig Kæmpe, Tulle Bogensen, der har boet her i Sognet.

Sognet staaer for 6½ Plove.

Indbyggernes Antal er 507 Personer, deriblandt 2 valgberettigede Besiddere.

3. Tofslund Sogn.

Dette Sogn ligger $3\frac{1}{4}$ Mil S. V. for Haderslev imellem Tiislund, Bestoft, Agerstov, Brandrup, Arrild og Høirup Sogne.

Byer i dette Sogn ere:

1. Tofslund, 16 Dtinger, 11 Gaarde og 11 Landboler eller Huse, hvorunder de eenligt liggende Steder Herrestedgaard, Kjærgaard, Haverbæk, Pughøi, Kirkehøi og Lebæk ere indbefattede.
2. Stenderup, 32 Dtinger, 18 Gaarde og 9 Landboler, blandt hvilke Stenderupgaard, Korsbjerg, Graulund, Lindholm og Popgaard.
3. Orderup med Skovlund og Bærshøj, 16 Dtinger, 7 Gaarde og 4 Landboler.
4. Allerup, med Hommelhauge, 16 Dtinger, 9 Gaarde og 2 Landboler.
5. Romet, 8 Dtinger, 3 Gaarde og 3 Landboelssteder.

Muusvang er et godt Landboelssted.

Sognet staaer under forskjellige Jurisdictioner, nemlig 4 Dtinger i Tofslund Bye under Skaffeborg, hele Romet samt 2 Dtinger og et Huus i Stenderup under Bygumkloster, og det øvrige af Sognet under Haderslev Amt. Enemark, der kun bestaaer af to Gaarde, horer i kirkelige Sager under Høirup, men i borgerlige Sager til Tofslund Sogn.

Jorderne som hore til Sognet ere for det meste skarpe. Høeavlen til Orderup og Stenderup er god; Allerup og Romet avle mindre, og Tofslund mindst Høe. Romet har ingen Torvejord og de andre Byer neppe til Fornødenhed. Paa Skov mangler det; dog findes en liden

Lund ved Tostlund, som mere tjener til at give Byen Anseelse, end til virkelig Nytte.

Kirken, der ligger paa Marken, kaldtes tilforn Herrested. Den har et Taarn, som forhen var betydeligt hoiere, men blæste ned i en stærk Storm 1634. Den første Præst, som vides, er Mads Jacobsen, der døde 1615.

Skolen findes i Tostlund.

Paa Marken findes en Deel Gravhøie og Dffersteder, og man vil mene at Gudinden Hertza her er bleven dyrket af vore hebenste Forfædre, samt at Navnet Herrested egentligen skal betyde Hertzhasted. Paa Stenderup Mark var en saakaldt hellig Kilde, der ikke blev benyttet af Noget efter 1708. — Tostlund laae forhen noget sybligere, men da Byen 1644 var bleven afbrændt af de svenske Tropper, blev den opbygget der, hvor den nu ligger.

Tostlund Sogn udgjør $11\frac{1}{2}$ Plove foruden omtrent $1\frac{1}{2}$ Plov, der hører under Lygumkloster og 5 Tdr. Hartkorn, der skatte til Skaffenborg.

Indbyggernes Antal er 677 Personer, deriblandt ere 20 valgberettigede og 3 valgbare Grundeiere.

4. Agerstov Sogn.

Agerstov Sogn ligger $3\frac{1}{2}$ Mil S. V. for Haderslev. Det grændser mod Bestoft Sogn, Apenrade Amt, samt Brandrup og Tostlund Sogne.

Til dette Sogn høre:

1. Agerstov, med 23 Dtinger, 16 Gaarde, 10 Huse og 6 Jnderster.
2. Galfsted, med 15 Dtinger, 9 Gaarde, 4 Huse og 3 Jnderster.

3. Rangstrup, med 18 Dtinger, 12 Gaarde, 6 Huse og 13 Jnderster.
4. Mellerup, med 4 Dtinger, 4 Gaarde, 2 Huse og 6 Jnderster.
5. Bellerup, med 16 Dtinger, 8 Gaarde, 2 Huse og 5 Jnderster.
6. Boulund, med 50 Dtinger, 16 Gaarde, 8 Huse og 12 Jnderster.
7. Gestrup, med 29 Dtinger, 14 Gaarde, 7 Huse og 6 Jnderster.
8. Rangstrupgaard, 4 Dtinger, 3 Gaarde.
9. Sindet, 2 Dtinger, 1 Gaard.
10. Faarhuus, 2 Dtinger, 1 Gaard.
11. Drgaard, 2 Dtinger, 1 Gaard.
12. Langelund, 4 Dtinger, 1 Gaard og 4 Jndersthuse.
13. Nitrisfjær, 2 Dtinger, 1 Gaard og 1 Jnderstfied.
14. Gammelstov, 4 Dtinger, 2 Gaarde og 2 Jnderster.

Med Undtagelse af 2 Gaarde og 1 Raadstied i Bellerup, som staae under Bygumkloster Amt, ere alle Sognets Beboere Haderslesehuser. Muspot og Goldbak, der i Kirkesager hore til Hellevad Sogn, ere indbefattede under Agerstov Sogns Plostart, og staae paa visse Maader i Forbindelse med dette Sogn.

Markerne bestaae for det meste af sandmuldig Jord, og have Underlag af magert Rodleer. Bellerup og Boulund have den bedste Høebjering. Skove haves ikke; thi lidt Ege- og Ellekrat, som foresindes, fortjener ikke dette Navn. Rangstrup og Gammelstov have gode Torremoser, og her brændes mange Kul. Dgfaa de

andre Byer i Sognet ere i denne Henseende temmelig godt forsynede.

Kirken, der er en af de smukkeste i Egnen, er indviet til Sct. Dionysius. Blandt Præsterne ved samme mærkes Terkel Madsen, der døde 1593, og opnaaede en Alder af 105 Aar.

Faste Skoler findes i Agerstov, Rangstrup og Boulund.

Hist og her i Sognet finder man Grashøie fra hedenste Tider. I en af disse, der ligger sønden for Kirken og kaldes Bolderøst, opploiede man for en Deel Aar siden nogle Menneskebeen, efter Sagn af Rømpen Bolder, som dræbte Kong Hother. — Sit Navn har Sognet sandsynlig fra de store Eggebove, som vare her i Fortiden.

Antallet af Sognets Plove er 22½, naar Faarhuus, Præstegaarden og Degneboligen undtages.

Indbyggernes Antal er 1260 Personer, iblant hvilke findes 31 valgberettigede og 14 valgbare Grundeiere.

5. Brandrup Sogn.

Brandrup Sogn ligger 1½ Mil N. V. for Lygumkloster, indsluttet af Lygumkloster Amt, Arrild, Loftlund og Agerstov Sogne.

Til dette Sogn høre:

1. Brandrup (Branderup), der har 38 Dtinger, 19 Gaarde, 1 Loftegods, 4 hele Raadst., 4 halve Raadst. og 10 Inderstfamilier.
2. Rurup, med 15 Gaarde, 1 Loftegods, 1 Raadst. og 10 Inderstfamilier.
3. Refslund, 2 halve Gaarde.
4. Mandbjerg, 1 Gaard paa 7 Dtinger.

5. Branderup Mølle, der forhen var en kongelig Pagtmølle, men som nu er solgt.

Hele Sognet hører under Haderslev, med Undtagelse af et Tostegods i Rurup, der staaer under Vgumkloster Amt.

Markerne ere bedre, end i de sidst omtalte Sogne, og have vundet meget ved Benyttelse af Mergelen. Paa Torvemøser fattes det næsten overalt; de saakaldte Flæse eller Hedeters ere derfor det brugeligste Brændematerial. Stråstov findes paa flere Steder; men Fortidens betydelige Skove, af hvilke een skal have strakt sig fra Rurup og til Branderup Kirke, ere borte. Et Par smaae Stykker Skov findes imidlertid endnu baade ved Mandbjerg og Rurup. Høeavlens er temmelig god.

Kirken er en stærk Bygning med Taarn. Den første Præst ved samme, som vides, er Thomas Petersen, der levede i Begyndelsen af det 17 Aarhundrede.

Skoler findes i Branderup og Rurup.

Den nordlige Deel af Branderup Bye tilligemed Præstegaarden afbrændte 1667 ved en Rytters Uforsigtighed, der, idet han reed igjennem Byen, skød en Pistol af mod et af Husene. 1719 afbrændte den største Deel af Rurup. I Sognet findes flere Gravhøie.

Hele Sognet udgjør 11½ Møse.

Indbyggernes Antal er 465 Personer, af disse ere 17 valgberettigede og 4 valgbare Grundbesiddere.

VII. Hvidding Herred.

Dette Herred ligger vesten for Gram og Norre Rangsstrup Herreder, mod N. har det Nipsaaen, mod V. Vesterhavet og mod S. Ribe og Vgumkloster Amter.

(R)

Kængden udgjør omtrent 3 Miil og Bredden 2½ Miil. Jordbunden er paa flere Steder god, og paa andre Steder daarlig nok; thi af Mosejord og især Lynghede har Herredet Overflodighed. En Deel Mærskland, som findes langs med Vesterhavet, er ikke inddiget, og derfor ofte udsat for Vandflod. Jurisdictionen er meget blandet i dette Herred. Til Haderslev høre, foruden en Mængde Jorder, der ikke staaer under Plostart, 120 Plove; til Lyngumkloster Amt høre omtrent 90 Plove; Lindeditterne have omtrent 18 Plove, og de Beboere, som høre under det egentlige Danmark 616 Tdr. Hartorn, hvoraf der paa Skaffenbergernes Andeel falde 197 Tdr. I verdslige Sager staaer den nordlige Deel af Romøe og i kirkelige Anliggender Manøe i Forbindelse med Herredet. Sogne i Hvidding Herred ere:

1. Arrild,
2. Hvirup,
3. Spandet,
4. Schm,
5. Roager,
6. Bodder,
7. Skjærbæk,
8. Brons,
9. Reisbye,
10. Hvidding og
11. Vester-Bedsted.

1. Arrild Sogn.

Arrild Sogn ligger omtrent 1½ Miil N. for Lyngumkloster. Det grændser til Skjærbæk, Bodder, Hvirup, Tostlund og Brandrup Sogne, samt til Lyngumkloster Amt.

Til Arrild Sogn henføre:

1. Arrild, 25 Gaarde, 3 Aaard= og 26 Inderstfieder og Parceller.
2. Honning, 8 Gaarde, 5 Vandbøler og 14 Inderstfieder. Nogle udflyttede Vandboelshuse hedde Fiskholm.
3. Lbjerg, 4 Halvgaarde.
4. Roost, 12 Gaarde, 1 Aaard= og 12 Inderstfieder. Udflyttede ere: Graasteen, Skovlund, Roostlund, Sandet og Rosendal.
5. Lindetgaard og Lindetkroe, 2 Halvgaarde.

Hele Arrild Sogn horer under Haderslev Amt, naar 2 Gaarde til Pvgumkloster og 1 Dting i Honning, der staaer under Ribe, undtages. Roost Bye horer i verdslige Sager til Herre Rangstrup Herred.

Jorderne i dette Sogn ere tildeels skarpe, men tildeels ogsaa af en temmelig god Bessaffenhed. Bedst ere de, som hore til Roost Bye, der ogsaa har en Deel Engbund. Arrild, Honning og Lbjerg have betydelige Torvemoseer. Til Lindet= eller Linnetgaard horte tilforn en stor Torvemose, der nu til horer Kongen. Ogsaa Linnetstov eies af Kongen; her selges hvert Aar noget Træ ved Auction. Med Undtagelse af ubetydeligt Krat, som findes hist og her, have Sognets Beboere ingen Skov.

Kirken er indviet til Sct. Marie. Den har et spids Taarn, der blev bygget 1775, efterat det forrige 2 Aar i Forveien var bleven odelagt af Psvilden. Den første Præst, som anfores, og som tillige var Herredsprøyst, er Peter Jacobsen fra 1598 til 1606. Hans Eftermand Bertel Jacobsen Gron døde i Kirkenes Chorsdør 1630.

(R*)

Skoler findes i Arrild, Noost og Hønning.

I Sognet findes paa flere Steder Spor af gamle Herresæder eller Slotte. Af disse skal et, der har staaet paa Arrild Mark, have hedt *Trnholm* eller *Arrens-holm*. Fra 2 Gaarde i Noost, har den i Historien berømte Hans Rostgaard sit Navn.

Arrild Sogn udgjør $9\frac{1}{2}$ Plove og 1 Tde. Hartkorn under Hyidding Herred. Noost Bye, under Norre Rangstrup Herred, $4\frac{1}{2}$ Plove.

Antallet af Indbyggerne er, foruden Noost Bye, der tæller 176, ialt 471 Personer. Valgberettigede ere 10, valgbare 6 Grundeiere.

2. Hoirup Sogn.

Hoirup Sogn ligger $4\frac{1}{2}$ Mil B. for Haderslev, og er omgivet af Arrild, Vedder, Spandet, Gram og Tostlund Sogne.

Til samme høre:

1. Hoirup, med 8 Gaardbesiddere, 8 Huusmænd og flere Jnderster.
2. Arnum, med 30 Gaardbesiddere, 28 Raadnere og nogle Jnderster. Byen inddeles i Øster- og Vester-Arnum.
3. Steensbæk, 2 Gaarde.
4. Enemark, 2 Gaarde og
5. Skovriderboligen Linnetskov.

Beboerne i Sognet høre for det meste under Haderslev Amt; dog findes der enkelte, som staae under Skaktenborg og Ribe.

Ved Hoirup er en Veirmølle, der blot maa benyttes til Grubeværk.

Jordbunden er temmelig skarp. Hoirup har ikke

ubetydelig Høehjering, ogsaa Arnum har nu en Deel, efterat mange af Gaardmændene der for flere Aar siden fik noget Eng fra Bjelstoft, som ligger i Nærheden og dengang var en kongelig Pagtgaard. Hoirup har betydelig Torvemose; Arnum har ogsaa noget, men langt fra ikke saameget. Skov findes ikke i Sognet, naar den forhen ved Arrild omtalte Vinneffskov undtages.

Kirken ligger høit; den er lille og har et Taarn. Som Præst ved samme nævnes efter Reformationen først Jens Thomsen, der skal have levet 1553.

Sognet har en Skole i Arnum og en i Hoirup.

I Nærheden af Hoirup skal have ligget en Herregaard, *Abildgaard* kaldet. Paa Marken findes ikke saa Græsheie fra Oldtiden. Om Hoirup Bye hedder det i danske Atlas: „Byen er liden og kort, dog ligger Grundstenen paa det vesterste Huus ligesaa høit, som Skerstenen paa det østerste.“

Hoirup Sogn staaer for $7\frac{1}{2}$ Møse og Skatter til Skaffenberg af 9 og til Ribe af 3 Tdr. Hartorn.

Indbyggernes Antal er 508 Personer, hvoriblandt 1 valgberettiget Besidder.

3. Spandet Sogn.

Dette Sogn ligger 5 Mil B. for Haderslev og begrænses af Hoirup, Bødder, Roager og Schm Sogne.

Til Sognet høre:

1. Spandet, med 11 Gaarde, 7 Raad- og nogle Understæder.
2. Fjersted, med 8 Gaarde, 1 Raad og et Par Understuse.
3. Spandetgaard, med 3 Gaarde og nogle Huse. Et Bærtøhuus kaldes Spandekroe.

1. Molbye med en lille Randmølle og en 1827 bygget Veirmølle, samt 14 Gaadsteder og flere Jnderster.

Sognets Jndbyggere ere deels Linderitter, og bore deels under Haderslev og Skaffenberg. De første svare i Maanedsskat 13 Rigsd. 8 f.; Haderslevbuierne derimod kun 6 Rigsd. 14 f. Skaffenborgerne have 12 Tdr. Hartkorn.

Jordbunden er ret god og Sognet har med Undtagelse af Molbye god Høejering. Af Jordbrændsel findes overalt mere, end til eget Brug behøves. Ubetydelig Skatsskov seer man paa enkelte Steder. Hjersted har for en Deel Aarsiden havt en god Skov; men deraf er ikke meget tilbage.

Kirken har et Taarn. Der fortælles, at den i ældre Tider har været Anner til Hvirup, dog lader dette sig ikke bestemme med Visshed. Den første Præst, som her omtales, er Hr. Søren, der tillige skal have været Tingsskriver. Hans Estemand, Hr. Peder, var en stor Mester i at styde med Flitsbue, og fra Hr. Frederik Knudsen, der igjen fulgte efter ham (fra 1616 til 1630), har man det bekjendte Ordsprog: „Det gaacr an, sagde Spandet Præst, da de bare ham til Kroen.“

Skoler findes i Spandet og Molbye.

Spandetgaard har tilforn været en Herregaard, og Adelsmanden Sorte Plov, som dræbte Kong Erik Emund, skal have boet her. 1548 var Claus Sehested Eier af Gaarden, og i det 17 Aarhundrede tilhorte den Besidderne af Hørbrøe og Linderit. Herefter blev den parcelleret.

Jorubden de 12 Tdr. Hartkorn, som Skaffenborgerne besiddede, har Sognet $2\frac{1}{8}$ Plove.

Jndbyggernes Antal er 373. Personer; hvoriblandt findes 6 valgberettigede Besiddere og 1, som er valgbar.

4. Schm Sogn.

Schm eller Seem Sogn ligger $\frac{3}{4}$ Mil S. for Ribe og N. for Spandet og Roager Sogne.

Til dette Sogn høre:

1. Schm, bestaaende af 18 Gaarde og 18 Aaadssteder; kun Præstegaard og Kirke samt een Gaard horer under Haderslev Amt, det øvrige deels til Ribe og deels til Skaffeborg. Schmggaard, bestaaende af 2 hele Gaarde, staaer under Skaffeborg.
2. Barming, ved Barming See, med 8 Gaarde, 2 Aaads- og flere Inderstue, hvoraf kun rigelig fjerde Parten horer under Haderslev. Udslyttede ere Staunager, 2 Gaarde, Rarkovgaard, Sønder- og Norderlykke og Barminglund.
3. Snepsgaard.
4. Faurholt.
5. Høhm med Høhmlund.
6. Høhmyele og Faurlund ere nogle Huse, som ere fremstaaende ved Markernes Udskiftning.

Kun den mindste Part af Sognet horer under Haderslev, de fleste Besiddere ere Ribehuser. Skaffeborgerne have 32 Tdr. Hartkorn. De haderslevske Uudergivne i dette og Spandet Sogn have, da de kun ere faa, en fælles Sognefoged.

Agderlandet er for det meste sandig og skarp, dog findes der ogsaa noget, som er ret godt. Schm og Barming ayle en Deel Høe, ved de andre Byer fattes det derpaa. Schm allene har nogen Mosejord af ringe Godhed. Skov mangler overalt, naar man undtager et lidet Støkke ved Schmggaard, hvoraf Træerne tilhøre Skaffeborg.

Kirken er indviet til Sct. Andreas. Den har i

gamle Dage havt sin egen Præst; derefter forrettede begge Capellaner i Ribe Gudsstjenesten her, og i vore Tider er Capellanen ved Domkirken allene tillige Sognepræst for Sehm.

Skoler findes i Sehm og Høhm.

Her i Sognet har forud været et Benediktinerkloster, der sandsynlig er stiftet i Knud den Stores Tid; herefter blev det forvandet til et Cistercienserkloster, og 1156 forflyttet til Lygumkloster. Hvor det har staaet, ligger nu en Gaard kaldet *Munkegaard*.

Sehm Sogn staaer for $1\frac{1}{2}$ Plove og har 159 Tdr. Hartkorn.

Blandt 41 Indbyggere har det 2 valgberettigede Grundeiere.

5. Roager Sogn.

Roager eller, som det ogsaa kaldes, Naar Sogn ligger $5\frac{1}{2}$ Mill B. for Haderslev. Det grændser til Sehm, Spandet, Bødder, Hvidding, Vester=Bedsted Sogne samt til Ribe Amt.

Til samme høre:

1. Roager, bestaaende af 12 Gaarde, 4 Landboelssteder og 10 Understuse.
2. Kirkebye, der, foruden Præstegaard og Deguebolig, har 8 Gaarde, 6 Raad= og 1 Understied.
3. Dsterobling har, foruden nogle Steder, der regnes til Ribe Amt, 8 Gaarde og 3 Raadsteder, der høre til Haderslev.
4. Vesterbæk, med 6 Gaarde og 8 mindre Steder. Stavetzkov er en smuk lille Gaard.

Jurisdictionen er blandet, thi i Sognet findes baade Haderslevhuser, Linderitter, Lygumkloster Tjenere ($\frac{1}{2}$ Pl.),

Niberhuser (31 Tdr. Hf.) og Skaffenborgere (2 Tdr. Hf.). Haderslevhusernes Maanedsskat er 23 Rigsd. 17 $\frac{1}{2}$ og Vindevitternes 12 Rigsd. 38 $\frac{1}{2}$.

Jordbunden er paa nogle Steder sandig, paa andre lerig, og paa atter andre en Blanding af Leer og Sand. Kirkebye og Obling have gode Enge; de andre to Byer ere mindre godt forsynede i denne Henseende. Paa Løvemoose og Skov mangler det.

Kirken, en smuk Bygning med Taarn, er indviet til Sct. Andreas. Den første lutherste Præst ved samme var Hr. Paul; hans Effermand Johannes Clausen Normsted, en vældig Skytte, døde 1590.

Skoler findes i Kirkebye og Besterbæk.

Besterbæk har i gamle Dage været et Herresæde. Af sammes Besiddere nævnes Jens Ulf 1513. Herefter kom Gaarden i Forbindelse med Hørbroe, og blev endelig nedlagt mod Slutningen af det 18 Aarhundrede.

Foruden de tilforn omtalte 33 Tdr. Hartkorn har Roager Sogn 7 $\frac{1}{2}$ Møve, der statte til Haderslev.

Indbyggernes Antal er 409 Personer, iblandt hvilke findes 15 valgberettigede Besiddere.

6. Bodder Sogn.

Dette Sogn ligger 5 $\frac{1}{2}$ Mil B. for Haderslev, og er omgivet af Roager, Spandet, Høirup, Arrild, Skjærbæk, Brøns og Reisbye Sogne.

Til Bodder Sogn høre:

1. Bodder, der, foruden Præstegaard og Degnebolig, har 5 Gaarde, 5 Raadsteder og 1 Understh.
2. Dved, med 5 Gaarde og 1 Underststed.
3. Birkelev, med 12 Gaarde, 9 Raadsteder og 2 Understhus.

4. Gaansager, med 10 Gaarde, 3 Raadsteder og 2 Indersthus.

De fleste Beboere her i Sognet hore under Haderslev. Under Bygumkloster Amt staae 3 Gaarde, under Skaktenborg 3 og under Ribe 1 Gaard.

Jordbunden er deels muldig og lerig og deels muldig og sandig. Det sidste er især Tilfældet omkring ved Dred og Gaansager. Hvearlen er god i hele Sognet. Gaansager har en betydelig Mose, de andre Byer behjælpe sig for det meste med Hedetorn. Paa Skov mangler det, blot ved Braa, et ceuligt Sted, findes noget Skrat.

Kirken har været indviet til Sct. Laurentius, hvis Billedstøtte for faa Aar siden stod bag ved Prædikestolen. Om den staaer der endnu, kan jeg ikke bestemme. Den første Præst, som nævnes til dette Sogn, er Provst Søren Petersen Thistrup; han var tillige Herredsriver og døde 1558.

Hovedskolen er i Vodder, en mindre Skole findes i Birkelev.

En Herregaard, Hallebæk kaldet, som forekommer i et Amtsregister fra 1580, skal have lagt i Nærheden af Gaansager. Sandsynlig er det Stykke Jord, hvoraf Gaansagerne (efter Rhode og Mogaard) skatte 20 Rigsd., kommen fra denne Gaard.

Sognet staaer for 10½ Plove og har 9 Tdr. Hartk.

Indbyggernes Antal er 355 Personer, deriblandt 15 valgberettigede og 2 valgbare Grundeiere.

7. Skjærbæk Sogn.

Skjærbæk Sogn ligger 2½ Mil S. for Ribe, og omgives af Brøns, Vodder og Arrild Sogne, Ribe Amt og Vesterhavet.

Til dette store Sogn høre:

1. Skjærbæk, der foruden Præstegaarden har 9 Gaarde, 11 Landboelssteder, 3 Raad= og en stor Deel Inderstihuse.
2. Meelbye, med 2 Gaarde, 4 Landboelssteder, 5 Raad= og 8 Inderstihuse.
3. Gjesing, der deles i Øster= og Vester-gjesing, og har 20 Gaarde, 6 Landboelssteder, 1 Raad og 5 Inderstihuse.
4. Hjemsted, 9 Gaarde (beriblandt Kagbøl) og 6 Inderstihuse.
5. Hundegad, med 1 Gaard, 4 Landboelssteder, 4 Raad= og 3 Inderstihuse. — Alle hidtil nævnte Byer ligge saa nær sammen, at de tilhyneladende kun udgjøre en eneste Bye.
6. Mohsbøl, 3 Gaarde og 1 Landboelssted.
7. Ullerup, 3 Gaarde og 2 Landboelssteder. Ved Ullerup ligger Ulleruplund, en Gaard paa 6 Dtinger, som i det 16 Aarhundrede skal have tilhørt Familien Scheestedt.
8. Vester-gasse, med 7 Gaarde, 9 Raad= og 3 Inderstihuse.
9. Østergasse, 21 Gaarde og 13 Raadsteder. Udflyttet er Rjepølund.
10. Barsbøl, med 4 Gaarde.
11. Gaardfrog, med 7 Raadsteder.
Ulmølle er et Værtshuus ved Landeveien til Ribe.

De fleste Besiddere i Skjærbæk Sogn ere Haderslev= huser. Til Nygmunkloster Amt høre (efter Aagaard) 6 Gaardm., 7 Raadn. og 17 Inderster og under Skaffensborg 12 Gaardmænd, 5 Raadnere og 1 Inderste.

Da Sognet grændser til Havet, saa er Jordbundens Bestaaffenhed meget forskjelligt. Nærmest ved Havet er der en Deel Mærskland, hvorefter der følger en sandig og skarp Strækning. Paa somme Steder er Underlaget Leer. Hjemsted og Gjesing ere godt forsynede med Mærskhoe. Paa Mosejord fattes det næsten overalt, og Beboerne maae derfor, da de ingen Skov have, kjøbe en Deel Brændsel fra de tilgrændsende Sogne.

Kirken er stor og har et hoit Taarn. Forhen har den havt to Præster, men nu kun een. Efter Reformationen var den første Præst ved samme Tycho Christensen eller Grumsen, som døde 1548. Johannes Andersen, som stod her fra 1616 til 1627, sat Præsten i Brons ihjel med en Pennkniv og blev landflygtig.

Sognet har 3 Districtsstoler: 2 i Skjærbæk Bye og 1 i Øster = Gæse.

Sydlig for Hjemsted ligge 330 Demat Land ved Havet. Her laae forðum Byen Misthusum, der bestod af 11 Gaarde og blev vdelagt ved den store Dverfsvommelse 1634. Senere bleve igjen nogle Boliger opførte; men da Bølgerne saa ofte truede dem, flyttede Beboerne bort igjen, og Landet hører nu deels til Hjemsted og deels til Medolden. Ved Misthusum var en god Havn, som Christian den Fjerde havde ijsinde at lade befæste. Paa Ragsbøl Mark skal forhen have staaet en Herregaard, hvis Jorder ere deelte imellem Brons og Skjærbæk Sogne. Fra Gæsebjerget har man en viid Udsigt. Omkring ved det, samt paa flere Steder i Sognet sees mange hebenste Gravhoie.

Skjærbæk Sogn staaer for 23½ Plove og har 77 Ldr. Hartorn.

Antallet af Indbyggerne er 1169 Personer; af disse ere 36 valgberettigede og 9 valgbare Grundbesiddere.

8. Brons Sogn.

Brons Sogn ligger omtrent 2 Mil S. for Ribe og indsluttes af Besterhavet samt Reisbye, Bodder og Sjørbaek Sogne.

Til Brons Sogn hore:

1. Brons med 9 Gaarde og 1 Raadsted samt en Band- og Veirmolle. Sydlig ligger Holmgaard.
2. Astrup, hvoraf 8 Gaarde og 2 Raadsteder hore under Haderslev, 1 Gaard under Lygumkloster og det øvrige under Ribe.
3. Havervad, med 16 Gaarde og 1 Raad under Haderslev og nogle Steder under Ribe og Skaffenburg.
4. Norrsted, 5 Gaarde og 3 Raadsteder.
5. Dbeling, med 7 Gaarde og 6 Raadsteder under Haderslev.
6. Søndernis, der til Haderslev har 16 Gaarde og 4 Raadsteder.

Haderslevhuser, Lindevitter, Lygumkloster-Tjenere, Niberhuser og Skaffenburgere findes i Brons Sogn blandede imellem hverandre. Haderslevernes Maanedsskat er 86 Rigsd. 44 s., Lindevitternes 1 Rigsd. 24 s. Niberhuserne have rigelig 43 og Skaffenborgerne 10 Tdr. Hartkorn.

Bed Besterhavet har dette Sogn gode Mærskfener, og da det heller ikke fattes paa Gæst-Enger, saa er Høerbjeringen fortrinlig. Østlig for Mærskten er Jordbunden derimod mager og sandet. Jordbrændsel kjøbes for første Delen i Nabosognene, da her hverken er Mose

eller Skov. I det saakaldte Kjør skal imidlertid tilforn have været en ikke ubetydelig Skov, thi der siges, at det Tommer, som findes i Brøns Kirketaaen, skal der være hugget omtrent 1681.

Kirken, der er indviet til Sct. Villehadus, er en af de smukkeste i Amtet. Den har et Orgel, og et Uhrværk viser Timerne paa 3 af Taarnets Sider. Biskoppen i Ribe har, som Archidiaconus, tilforn holdt en Vicarius ved samme, men lønede den saa daarligere, at tre efter hinanden forlode denne Post. Den Tjerte i Ordenen var Christian Gregersen, der døde 1558. Christian Billum blev, som forhen ved Skjærbæk er omtalt, dræbt af Præsten Johan Andersen og døde 1627.

Skoler findes i Brøns og Havervad.

Brøns skal være en meget gammel Bye, ved hvilken der forhen er bleven holdt Ting under aaben Himmel paa de endnu saakaldte Tingbjerger. Astrupgaard har i ældre Tider været et Herresæde, der 1408 tilhorte Siler Juhl og senere Familien Winther. To Sønner af denne sidste Familie deelte 1602 Gaarden i to Dele. Havervad, mener man, har fordum været et Kloster, der blev kaldet Herritsvad. Dgsaa Høns, som laae vesten for Havervad, har været en Herregaard og maastee endnu senere en Bye, der er bleven ødelagt af Floden.

Brøns Sogn staaer for 29 Plove og har 53 Ldr. dansk Hartkorn.

Antallet af Indbyggerne er 662 Personer. Valgberettigede ere 33 og valgbare 10 Grundbesiddere.

9. Reibbye Sogn.

Dette Sogn, der begrændses af Hvidding, Bodder

og Brons Sogne samt Vesterhavet, ligger $1\frac{1}{2}$ Miil S. for Ribe.

Til dette Sogn hore:

1. Reisbys, der, foruden Præstegaarden, har 26 Gaardbesiddere (af hvilke 23 hore til Haderslev, 2 under Ribe og 1 under Skaffenburg), 13 Raadsteder eller Forbedelser og 13 Huse med lidet Jord til.
2. Kjærbølling, med 7 Gaarde (hvoraf 2 til Haderslev, 4 til Ribe og 1 til Skaffenburg), 3 Raadsteder og 5 Huse med lidet eller intet Jord.
3. Haved, med 4 Gaarde, nemlig 1 under Haderslev og 3 under Ribe.

De fleste af Sognets Beboere ere Selveiere. Maa- nedskatten af Haderslevhuserne udgjor 29 Rigsd. 11 s. og af Vindevitterne 3 Rigsd. 20 s. Under Ribe hore 68 Ldr. og under Skaffenburg 13 Ldr. Hartkorn.

Geestjordbunden, som horer til Sognet, er i og for sig selv skarp og har under en tynd Skorpe af ret god Jord, der er tilveiebragt ved slittig Gjødning, Al eller ufrugtbar Sand. Nærsklandet er udmærket godt. Det benyttes deels til Græsning, deels til Høavl, og kan fra et Rildevæld forsynes med færst Vand. Paa Skov fattes det, ligeledes paa Torvejord i Sognet selv; men da en Deel af Beboerne eie en Mose, der er kommen fra den ene af Vinnetgaardene, saa kunne de derfra hente det fornødne Jordbrændsel.

Kirken i Reisbys er indviet til Sct. Laurentius. Den første lutherste Præst ved samme var Severinus Ebber, som døde 1557.

Skoler findes i Reisbys og Haved.

Reisbys har sandsynligen sit Navn af Reesfloden, en Bæk der løber norden forbi Kirken. I Fortiden har

denne Bye lagt nærmere ved Havet; men hyppige Oversvømmelser have foranlediget Beboerne til at flytte længere op i Landet. Floden kan imidlertid endnu der, hvor Byen ligger, naae den, og trænger saavel der, som i Kjærbølling, stundum ind i Husene.

Sognet staaer for 9 $\frac{3}{4}$ Plove og har 81 Tdr. dansk Hartkorn.

Antallet af Indbyggerne er 311, hvoriblandt findes 17 valgberettigede og 3 valgbare Grundeiere.

10. Hvidding Sogn.

Hvidding Sogn ligger 1 $\frac{1}{2}$ Mil S. V. for Ribe, og indsluttes deels af Vesterhavet og deels af Vester-Bedsted, Roager og Reisbye Sogne.

Til dette Sogn høre:

1. Hvidding, der, foruden Præstegaarden har 14 Gaarde, 8 Raadsteder og 1 Indersthus.
2. Hørbroe, med 7 Gaarde, 7 Raadsteder og 6 Indersthus.
3. Enderup, 4 Gaarde.
4. Lundsmark, 3 Gaarde.
5. Raahede, 16 Gaarde og 10 Raadsteder. I Nærheden af Byen er en Veirmølle.

Hele Sognet udgjør med Præstegaarden 120 Dtinger, deraf høre 9 Dtinger under Skaffeborg og 6 $\frac{1}{2}$ Dtinger under Ribe. Haderslevhusernes Maanedsskat er 43 Rigsd. 40 s. og Lindevitternes 11 Rigsd. 15 s.

Jorderne til Hvidding Bye, der bestaae af en Blanding af Sand og Klæg, ere de bedste i Sognet; til Lundsmark derimod høre de ringeste, der ere skarpsandige. Høavlen er rigelig, men paa Mosejord fattes det Hvidding Bye ganske og de øvrige Byer have neppe den nød-

vendige. For Diebliffet gives her ingen Skov, dog har man, efter de Rødder og Grene, som endnu findes i Jorden, at domme, ingen Mangel havt derpaa i forrige Dage.

Kirken, en gammel Bygning, har baade Taarn og Orgel. Den forstangivne Præst ved samme, Christian Jensen, er, efter Sigende, død paa Lundsmark af Skræt for et Spøgelse. Jens Jensen, som fulgte ham i Embedet, døde 1606.

Sognet har en Hovedstole i Hvidding.

Horsbroe har været en af de ældste Herregaarde i Landet. 1543 tilhorte den Niels Ludvigsen Rosenkrands, 1578 Geert Rantzau, 1589 Ludvig Nielsen Rosenkrands, 1609 Christopher Rosenkrands, 1650 Statholderen Rantzau. Ved ham kom denne Gaard i Forbindelse med Vinderit og forblev siden forenet dermed indtil den i den anden Halsdeel af det 18 Aarhundrede blev nedlagt. Hørbroegaard bestaaer nu kun af 5½ Dtinger, og har adskillige adelige Friheder.

Hvidding Sogn udgjør 14½ Møve, og har 42 Tdr. Hartkorn, hvoraf 22 Tdr. under Skalkenborg og 20 Tdr. under Ribe.

Indbyggernes Antal er 460 Personer. Valgberetigede ere 24, valgbare 6 Grundbesiddere.

II. Vester=Bedsted Sogn.

Vester=Bedsted Sogn ligger $\frac{3}{4}$ Mil S. V. for Ribe. Det grænses mod Vesterhavet, Hvidding og Kvager Sogne samt Ribe Amt. Sognet bestaaer af:

1. Vester=Bedsted, der, foruden Præstegaarden og Degueboligen, har 28 Gaarde, 19 Raadsteder og 10 Jndersthus.

(9)

2. Sønder=Farstrup, med 15 Gaarde, 13 Raad=steder og 2 Inderstbuse.

3. Dkholm, 4 Gaarde.

4. Ekbækholm, et Par udslyttede Smaasteder.

Jurisdictionen er her, ligesom i de foregaaende Sogne, meget blandet. En Deel af Beboerne ere Haderslevhuser, en næsten ligesaa stor Deel Riberhuser, og enkelte staae under Skakkenborg. Haderslevhusernes Maanedsskat udgjor 10 Rigsd. 21½ s. og Lindesviternes 7 Rigsd. 8 s. Riberhuserne have 129 og Skakkenborgene 8 Tdr. Hartk.

Jordbunden er skarp og sandet overalt, især til Vester=Bedsted Bye; men da Landbesidderne have Mærstfener, saa er Høebjeringen god. De fleste Torv, som bruges i Sognet, stæres paa Heden. Kun Vester=Bedsted Bye har Mosejord i et Kjør, som kaldes Bjornkjær og avler ogsaa der noget Gøesthoe. Skov og Skrat findes ikke her.

Kirken er indviet til Sct. Andreas. I Alterbordet staae nogle Been i en Blycasse, der skulle have tilhørt denne Skytshelgen. Rectorerne i Ribe forestode Præstembedet her indtil 1738, og Kirken har fra denne Tid af haft sin egen Præst.

Sognet har en Skole i Vester=Bedsted og en anden i Sønder=Farstrup.

Dkholm har, efter Sigende, i ældre Tider været et Herresæde.

Vester=Bedsted Sogn staaer for 3½ Møve og har 137 Tdr. Hartkorn.

Antallet af Indbyggerne er 277 Personer; iblandt disse ere 10 valgberettigede og 4 valgbarc Besiddere.

R o m ø e.

Til Hvidding Herred og Haderslev Amt horer ogsaa den nordlige Deel af Rom eller Romøe med Byerne

1. Kongsmark, 43 Huse.
2. Tvismark (Norre- og Sønder=), 5 Gaarde og 19 Raadsteder. Her findes ogsaa en Veirmølle.
3. Bolilmark, 6 Huse.
4. Tostum, 7 Gaarde og 2 Raadsteder.
5. Jyvre, 4 Gaarde og 1 Raadsteder.

Alle disse Smaabyer ligge paa Dens Østside, hvor Jordbunden er noget bedre, end paa Vestfiden. Agerlandet er i Almindelighed magert, og paa de fleste Steder seer man kun Sand og Lyng. Flyvesandet har ofte anrettet betydelige Ødelæggelser, især Jyvre har gjentagne Gange lidt meget derved. Engebund mangler ganske; dog har man paa den nordøstligste Side af Den noget mærksagtigt Siltland. Baade Stov og Mose savnes, og det fornødne Brændsel maa derfor hentes fra Fastlandet.

Antallet af Beboerne paa Norland=Romøe er 465 Personer. Disse ernære sig deels ved Søefart og Fiske-
rie, og deels ved Agerbrug.

Fogdiet Vollerlev.

Dette Fogdie, der i flere Henseender staaer i en nøie Forbindelse med Haderslev Amt, ligger adspredt i Apenrade og Tønder Amter. Det bestaaer af tre Districter:

1. Strandelhjørn District, hvortil høre:
 - a) i Øster-Lyngum Sogn: Tyrholm 2 Gaarde; 2 Gaarde og 2 Raadsteder af Raubjerg, og 2 Gaarde og 3 Raadsteder af Norre=Jarup.
 - b) 3 Ekvad Sogn: 1 Gaard i Øbening.

- c) 3 Bestoft Sogn: 10 Gaarde og 5 Raadsteder i Strandeshjorn.

2. Boldersley District, hvortil hore:

- a) i Bjolderup Sogn: Byen Boldersley med 24 Gaarde, 7 Vandboelssteder, 5 Indersthuse, Mollen og Bærtshuset Steinberg; 5 Gaarde og 2 Inderststeder af Mellerup; 2 Gaarde af Jolderup; 1 Gaard og 1 Indersthuus i Todsbol, og 1 Gaard i Ravit.
- b) 3 Jordkjer Sogn: 1 Raad i Jordkjer; 1 Raad i Norre=Enleben og 1 Gaard i Sonder=Enleben.
- c) 3 Hedevad Sogn: 3 Gaarde, 1 Raad og 1 Indersthuus i Klautoft Bye.
- d) 3 Bylderup Sogn: 1 Boelssted i Vendemark.
- e) 3 Tinglef Sogn: 2 Inderststeder i Tinglef.
- f) 3 Holebol Sogn: 1 Raadsted i Holebol.

3. Gjenner District, hvortil hore:

- a) i Voit Sogn: 2 Gaarde, Etolliggaard og Gladsteen, samt 2 Indersthuse i Etollig, og 4 Gaarde og 1 Indersthuus, Norbykroe, i Norbye.
- b) 3 Ofter=Lygum Sogn: 6 Gaarde og 5 Indersthuse i Ofter=Lygum; 13 Gaarde, 4 Raadsteder og 6 Indersthuse i Gjenner; Heisberg, en enkelt Gaard, og nogle Kenderier fra Haberslund.

